

A HUSZADIK SZÁZAD KÖNYVTÁRA.

3.

A MODERN GONDOLKODÁSRÓL

IRTA
PÉTERFI TIBOR

KÜLÖNLENYOMAT A „HUSZADIK SZÁZAD“-BÓL

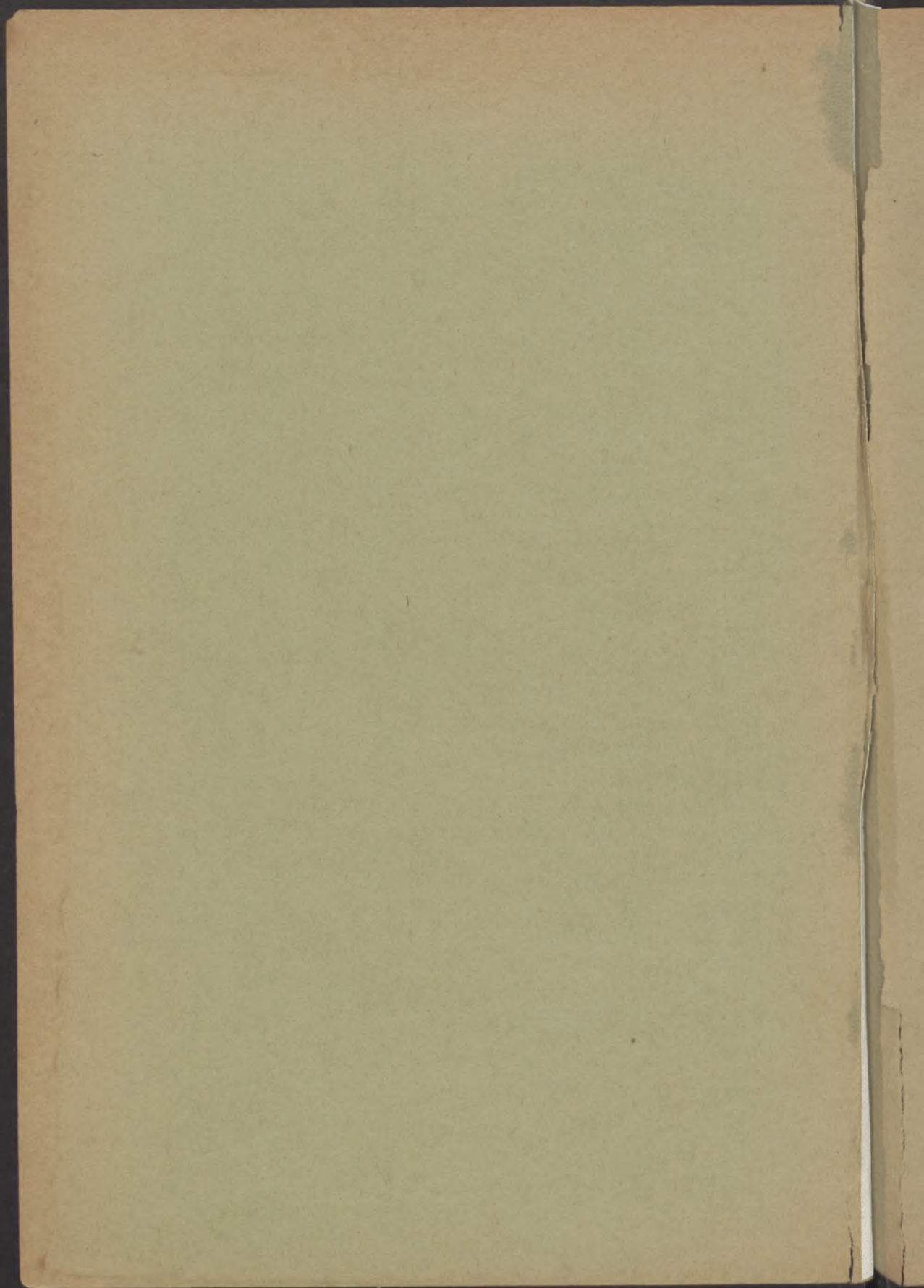
BUDAPEST

POLITZER ZSIGMOND ÉS FIA KÖNYVKERESKEDÉSE

1904

Ara 80 fillér.

A MODERN GONDOLKODÁSRÓL

IRTA
PÉTERFI TIBOR

KÜLÖNLENYOMAT A „HUSZADIK SZÁZAD“-BÓL

BUDAPEST
POLITZER ZSIGMOND ÉS FIA KÖNYVKERESKEDÉSE

1904

Jur. is.
691-2

46.941/3

Kedves tanáromnak

Kovács Dezsőnek.

1904 612

A huszadik század lázasan rohanó forгатagjában mohón kutat iránytű után a létfentartásért küzködő ember. Száz és száz ellentétes áradat keresztezi útját, csalóka káprázatok lebegnek előtte, s a sötét fal mögöl, melyet millióknak és millióknak kenyérért felemelt kara állít végeczélja elé, a legkülönbözöbб, legellentéteseбb jelszavak, eszmék, buzditásoknak tömege szédíti el. Merre tartson, melyik árral uszszon, melyik káprázatot kergesse, melyik szózatot, eszmét, buzditást kövesse? És tétovázva és habozva keres iránytűt az élet ádáz küzdelmei között.

Az ember gondolkodása. Minden ember, bármily fokán álljon is az értelmi ségnek, mihelyt lelki és testi ereje elérte azt a fokot, hogy a létért való küzdelemben saját lábán megállhat, az első néhány önálló lépés után keresni kezdi azokat az irányokat, melyekben legkönnyebben és legbiztosabban kitűzött czélját elérheti. Elődeinek és saját tapasztalatainak, valamint a körülményeknek latolgatásával és számbavételével hosszabb, vagy rövidebb idő múlva eszméi bizonyos irányokba sorakoznak, csoportosulnak, tengelyek köré központosulnak. Mint a hogy a szervetlen világban bizonyos tengelyrendszerek köré csoportosulnak az egyes ásványok molekulái, úgy az egyes emberek szellemi molekulái, a gondolatok is bizonyos tengelyek, vezéreszmék köré csoportosulnak, kikristályosodnak. Mondhatjuk tehát, hogy minden egyes ember gondolatvilága tulajdonképen egy kristálynak felel meg, melyben a tengelyrendszert a vezéreszmék képviselik. Természetes, hogy nem minden gondolatvilág alkothat oly tiszta, nemes kristályt, mint a gyémánt, vagy az arany, azonban, hogy a gondolat-kristálynak, akár az egyenes, akár a ferde rendszerbe tartozzék az, tengelyekre, vezéreszmékre van szüksége, alig vonhatjuk kétségbe.

Az emberiség A mi az egyes ember gondolatvilágára áll, **gondolkodása.** ugyanaz vonatkozik nemzeteknek, korszakoknak gondolkodására is. Az emberiséget, mint individuumot igen gyakran és nem jótalanul hasonlítják össze az emberrel. Filogenetikus és ontogenetikus folyamatoknak, ha nem is azonossága, de hasonlatossága tudományosan bebizonyított tény s ha az empirikus természettudományok nem is bizonyították volna be a faj- és az egyénfejlődésnek rokonvonásait, az egyes történelmi korszakoknak az emberi élet egyes szakaszaival való összehasonlítása feljogosítana e hasonlóság felvételére.

A mi esetünkben is látjuk, hogy bármily történelmi korszakot vizsgáljuk is, minden tettnek, minden mozgalomnak, minden eszmei terméknek megvan egy bizonyos sajátága, mintegy alaptónusa, mely szerint az egész korszak minden szellemi mozgalmát egynéhány tengely, vezéreszme köré lehet rendezni, ép úgy mint az egyes embernél; és ezek a vezéreszmék ép úgy, mint ott, az elődök tapasztalatainak, az első néhány önálló lépés tanulságainak és a körülményeknek egybevetése, latolgatása után keletkeztek.

Nem fogadhatjuk ugyan el az állítást, hogy az emberiség célja a tökéletesedés, mert tagadjuk azt a tisztán theologikus felfogást, mely szerint a természetben bármely célzatosság is létezzék; azonban világosan bebizonyított az a természettudományi tény, hogy a természetben törvényszerűséggel alakulnak át egyszerűbb szervek és szervezetek összetettebbé. E véleményünk szerint tévesen és egyedül antropomorfizmusból, fejlődésnek nevezett átalakulás úgy az egyén, mint a faj történetében nyomról-nyomra követhető, s ha a faj történetében végtelen kis időt, az emberi történelem hatezer évét tekintjük is, mindvégig folytonos átalakulással, egyszerűbb individualis és társadalmi szervezeteknek bonyolultabb, illetőleg összetettebb szervezetekké való átalakulásával találkozunk. Természetes, hogy e folytonos átalakulás mellett a földi élet képe is folytonosan változik s az átalakuló természeti, társadalmi és egyéni szervezetek a »struggle for life« más és más milleujét alakítják, melyben változnak a körülmények, a feltételek, az eszközök a küzdelemhez. A folytonos, de lassu és egyenletes átalakulás azután elérkezik egyszer arra a pontra, hol a különbség szembetűnővé válik a megelőző időkkel szemben, a mikor a most már lényegesen átalakult viszonyok lényegesen más létfeltételeket szabnak s ezt a pontot szoktuk mi közönségesen egy »korszak« végére tenni s szoktuk kezdeni utána a következő korszakot.

Messzire vezetne bizonyítani, miért tartjuk helytelennek a »fejlődés« kifejezést az »átalakulással« szemben, itt csak annyit legyen szabad megjegyeznünk, hogy semmit sem hozhatnánk fel, mi jobban bizonyítana állításunk érdekében, mint ép az egyes korszakok, megváltozott, *átalakult*, de nem *fejlődött* irányeszméit, mondhatjuk: világfelfogását. Hellas világfelfogását senki sem állithatja fejletlenebbnek vagy hiányosabbnak, mint akár a miénket és hol van a fejlődés a szent inquisitio véres Auto da Féi és a római Caesarok czirkuszjátékai között. Avagy nem látjuk-e napjainkban is a budhizmusnak, sőt Confuciusnak egyes tanításait, igazságait új filozófiák új alakjában felbukkanni és hódítani? Nem fejlődés ez, de átalakulás, a változott viszonyok változott kifejezése, az egyszerűbből összetettebbé lett szervezeteknek megfelelő összetettebb megnyilvánulás.*

A modern gondolkodás. Ezt tartjuk tehát szem előtt akkor, midőn a modern gondolkodásról és annak akadályairól beszélünk, értvén modern gondolkodás alatt mindazoknak az irányeszméknek összességét, melyek képesek, a lényegesen megváltozott viszonyok közt, lényegesen átalakult létfeltételek mellett az emberiség boldogulásának biztos irányt szabni. Ezt tartjuk szem előtt, midőn specziálisan arról a modern gondolkodásról és akadályairól beszélünk, mely a XIX. század folyamán átalakult viszonyok mellett a XX. század lényegesen megváltozott létfeltételeinek megfelel s kipótolja azt a hézagot, melynek pótlására sem a XVIII. századról a XIX-re örökül hagyott filozófiák, sem a megelőző korszakok bármelyikének irányeszméi nem alkalmasok.

Ez a modern gondolkodás, úgy hisszük, annak a filozófiának alapigazságaiból áll, mely a XIX. század egész tudományos gondolkodásának eredményeként, mint pozitív természet-tudományi alapokon nyugvó filozófia különböző elnevezések alatt bár, de azonos módszerrel és alapigazságokkal a XX. századra örökül jutott.

A megelőzőkhöz következetesen nem állítjuk, hogy ez a filozófia, modern gondolkodásuknak ez az alapja, jobb vagy fejlettebb volna, mint a megelőző korszakok bármelyikéé. Az emberi egoizmusnak nagyon is nyílt bevallása volna azt tartani a legtökéletesebbnek, a mi véletlenségből a miénk. E helyett azonban hisszük és állítjuk, hogy ez a gondolkodás

* A modern fejlődési elmélet is a fejlődésben nem teleologikus, csak mechanikai formulát lát.

felel meg annak az összetettebb szervezetnek, melylyé ugy a társadalmi, mint — bátran állithatjuk — az egyéni organizmus is átalakult a XX. század elejére. Ettől a gondolkodástól várjuk, hogy ugy az egyénnek biztos utat mutat a létért való küzdelem, még oly erősen megnehezített körülményei között is, valamilyen az egész emberiséget boldogulásának és erősödésének útjára vezeti.

Ép ezért, mert meg vagyunk győződve e gondolkodás korszerű voltáról, keressük azokat az akadályokat, melyek gyors elterjedése elé gátat vethetnek.

Filozófák Tekintsünk el most egy perczre a XIX és XX. századok szellemi mozgalmaitól s nézzük, hogy általában minden oly gondolkodásnak, mely korszakok munkásságát irányította, milyen volt keletkezése, kifejlődése, leforgása. Látjuk a különböző irányokban, de nagyjában azonos létfeltételek mellett küzdő emberiséget. Minden egyes egyén saját legjobb belátásához, saját tapasztalatához, saját tehetségéhez mérten küzd a megélhetésért, mely egy korszak keretén belül nagy általánosságban véve minden egyes részére azonos természeti erők összehatása által feltételezett. *A)* a ki kézműves, *B)* a ki földműves, *C)* a ki katoná és *D)* a ki diplomás ember, mind egy bizonyos irányban halad, mely az egyes szellemi vagy foglalkozási körök keretén belül ugyan a szűkebb értelemben vett megélhetési feltételeknek megfelelőleg ingadozásokat és eltéréseket mutathat, de a mely nagy egészben véve azonos, miután az illető korszaknak az egész emberiségre vonatkozó létfeltételei által megszabott. Mint a hogy egyes vízváltató rendszerek folyói különböző eredési helyről, különböző — saját földrajzi viszonyaiknak megfelelő, — kanyargásokkal egy, nagyjában egységes, irányba folynak: ugy egyes korszakoknak emberisége is nemzetek, osztályok, időszakok szerint kisebb-nagyobb ingadozásokkal bár, de nagyjában egy irányba halad. Ez, mint megjegyeztük, eleinte minden egyesnek saját tapasztalatából, e tapasztalatokból leszűrt felfogásból s több ily egyén hasonló tapasztalatának és felfogásának szükségszerű találkozásából ered. Azonban egy idő múlva megjelenik a küzdőtéren egy egyén (nem vitatjuk most, vajjon jobban kifejlett vagy csak rendellenesen kifejlett organizmussal), a ki már nem csak saját tapasztalatai vagy legközelebbi környezetének tanításai útján alkot magának bizonyos gondolatirányt, hanem e célra különösen megfelelő tehetségénél fogva kortársainak tapasztalatai és gondolkodási módja felett is áttekintést

nyer, előző korszakok világfelfogását megérti és a múlttal összehasonlítva a jelen különböző áramlataiban felismer bizonyos törvényszerűségeket, általános irányokat, melyek kortársainak még oly különböző irányú és természetű munkásságában is nyilvánulnak. De nemcsak felismeri ezeket az általános törvényszerűségeket, hanem keresi, hogy helyes irányban hatnak-e; keresi az okokat, melyek kiváltják e törvényeket, számot vet a cselekvő emberre ható erők eredőjével és vizsgálja, hogy a jelenlegi haladás megfelel-e ennek az eredőnek. Sőt tovább megy és a felismert törvényeket az általa helyesnek tartott irányra vonatkoztatja és kiszámítja, hogy ebben az irányban, ezek szerint a törvények szerint, vagy e törvények ellenére, milyen eredményre juthatunk. Mint a csillagászok matematikai-fizikai alapon évezredekre pontosan kiszámítják az egyes csillagok állását egy adott időben, úgy e fentebb vázolt szellem is logikája által levont törvényeire támaszkodva az emberiség csillagzatának útját megjelöli egy bizonyos időre. Az ilyen szellemek, akár költőknek, akár bölcseknek nevezzük őket, először stilizálják koruk gondolkodását, a mennyiben határozott formát adnak neki, másodszor átgyurják többé-kevésbé, harmadszor kipótolják a hiányokat és egy rendszerbe foglalt összefüggő egész filozófiát adnak az eddig rendszertelenül, összefüggés nélkül tapogatózó egyeseknek. Az eddig ösztönszerűleg cselekvő emberiségnek meg van adva a mód, hogy öntudatosan haladjon boldogulása felé. Csak az a kérdés, hogy elfogadja-e az emberiség a számára megalkotott filozófiát. Teoretice igen egyszerűnek látszik a felelet: elfogadja, ha e filozófia szükségleteit kielégíti. A valóságban azonban oly sok különféle erő, oly különböző körülmények, oly eltérő szellemű emberek játszanak szerepet és adják meg egy korszaknak világát, hogy az a folyamat, mely által egy filozófia az emberiségre hatást fejt ki és elterjed az emberek széles körében, a lehetőleg bonyolultabb.

Mi itt az egyszerűség kedvéért egy filozófiát veszünk példának s erről is — szintén egyszerűsítés kedvéért — feltételeztük, hogy helyes alapokon helyes módszerrel felépítve következtetései alkalmas vezéreszméivé lehetnek korának. Azonban így van-e ez a valóságban? Nem küzdenek-e százával a többé-kevésbé megfelelő hasznos és káros eszmeáramlatok a kor szellemi világában?

És még a mi egyszerűsített esetünkben is az a filozófia, mely az emberi léleknek — eme rendkívül komplikált és előt-

tünk még legnagyobb részben ismeretlen mechanizmusnak — legösszetettebb funkciója révén keletkezett és a legkülönbözőbb emberi lelkekre akar hatni, nem is egyre, de egyszerre több ezerre, s nem is egy időben, de egy korszaknak egész lefolyásában: ez a filozófia, mondom, oly szövevényes utakon halad, oly számtalan módosulaton szenved, oly tömérdék akadályt küzd le s oly változatos tényezőkkel számol, míg eredményt ér el, hogy nyomon követni s a valóságnak minden tekintetben hű képét festeni róla, csaknem emberfeletti feladatnak látszik.

Nem ezt tekintjük tehát célunknak, hanem csak annyit, hogy nagyjában skematikus rajzát vázoljuk annak az utnak, melyen egy filozófiának haladnia kell, hogy eredményt érjen el és tekintetbe vegyük azokat a tényezőket, melyek ennek az utnak az irányát és hosszát megszabják.

Filozófiák terjedése. Vizsgálódásunk folyamán eljutottunk addig a pontig, midőn egy gondolkodó fő a kor kívánalmainak megfelelő filozófiai rendszert teremt meg s tanításai a nyilvánosság elé lépnek, hogy hatást gyakoroljanak a közgondolkodásra. Nézzük, mi lesz további sorsa. Kezdetben egy kis körben igen hamar gyökeret vernek az eszmék. Elismerik jogosultságukat, igazságukat, korszerűségüket. Többnyire a filozófussal rokontermészetű és hasonló körülmények között élő emberek értik meg tanításait leghamarább. Már jóval több időt igényel, míg a nagy általánosság is annyira tudomást vesz e tanokról, hogy vitassa jogosult vagy jogosulatlan állításait és aránytalanul hosszabb idő kell még ennél is, hogy e tanok, bármily megfelelőek legyenek is, a köztudatot annyira áthassák, hogy a korszak munkásságát öntudatosan irányíthassák. Mig tehát a filozófia hódítása eleinte igen gyors, addig később mind jobban ellassul, nehezebbé válik, a tanítványoknak folytonos, olykor elkeseredett küzdelmét igényeli, végül látszólag meg is szűnik s csak az idő múltán beálló változás az emberiség gondolkozásában mutatja, hogy lassan, de biztosan haladt tovább a tan, míg végre eredményt ért el.

A filozófiák hatásának tényezői: A terjedésnek ezt a természetét azokból a tényezőkből magyarázhatjuk, melyekkel mindenkor minden filozófiának számolnia kell, ha az emberi lélekre és a korszaklelemre akar hatni. E tényezőket skematikusan három csoportba oszthatjuk s így felvesszük, hogy a modern gondolkodásnak haladása három tényezőtől függ, melyek 1. a filozofálás természetében, 2. a

filozofáló individuum szervezetében, 3. a külső körülményekben, az idő szerinti természeti és társadalmi viszonyokban rejlenek.

I. A filozofálás természete: szkeptikusok, fatalisták. Álszkeptikusok és álfatalisták.

Az első tényező tehát, melylyel a modern gondolkodásnak számolnia kell, maga a filozofálás. Mindjárt hozzátehetjük, hogy minden kor modern gondolkodásának legnagyobb akadályá ebben rejtett, de különösen kifejezett akadályt gördít az elé a modern gondolkodás elé, melyet a XX. század kíváncsiak tesznek szükségyszerűvé. Rendesen mindjárt a rendszer életbelépése alkalmával hat gátlólag a tanok tovaterjedésére, ép abban az időben, midőn egy új gondolkodásnak legnagyobb szüksége van bátor védőkre és minél nagyobb számú lelkes terjesztőre. Ez a tényező továbbá ép azok közt és csakis azok közt az emberek közt jöhet számításba, a kiknek szellemi képességeik megbírják azt a munkát, mit filozofálásnak nevezünk, a kik maguk is többé-kevésbé önállóan gondolkodó elmék, egyszóval a filozófussal vagy azonos szellemi fokon állanak, vagy legalább is közelebb állanak hozzá, mint a társadalomnak ama sokkal nagyobb számú tömege, mely a lehető legkisebb gondot fordít eszméinek tisztázására és rendszerbe foglalására. Érthető tehát, hogy ennek az osztálynak ingadozása, sőt ellenséges magatartása a legnagyobb akadályá lehet egy keletkező filozófiának, mert ezáltal épp attól az elemtől fosztatik meg, mely a maga természetében és egészében képes felfogni és feldolgozni egy bölcséleti rendszert; másodsor nélkülözi azokat, kik közvetítik e tanokat azzal a nagyobb tömeggel, mely képtelen befogadni eredeti alakjában a tanokat; végül, mert ez az elem képes azonos fegyverekkel czáfolni, támadni, sőt megsemmisíteni.

De miben rejlik az oka, hogy ez az elem, mely ép szellemi tehetségénél fogva természetszerűleg hivatva van, hogy azt a gondolkodást, mely a kor kíváncsainak legjobban megfelel, rögtön felismerje, elfogadja s következetesen mindenütt érvényesítse, ez az elem épen ingadozása, habozása által a legnagyobb akadályt gördítheti a modern gondolkodás elé? Az ok ép a filozofálás lényegében rejlik. Hiszen, ha egyszer alkalmasnak és korszerűnek ismernek el egy filozófiát, akkor lelkes harcosok is szegődnek, de az a kérdés, mikor és melyik filozófiát ismerjék el korszerűnek. És csodálatos! Mig az egyszerű természet-ember többnyire ösztönszerűleg megérzi az irányt, melyben haladnia kell, az idő leheletét, mely foglalkozási körét módosítja; addig a fentebb rajzolt osztálynak alig

egy-két tagja hallja meg idején a kor intő szavát. Ezek az elmék, melyekről feltételezzük, hogy minden előítéllettől szabadon, önzetlenül csak az igazságok kedvéért keresik a természeti tünemények törvényszerűségeit, ismerik azt a sok módszert, melyek által igazságokhoz lehet jutni; ismerik azokat a különböző rendszereket, melyek különböző módszerek eredményeit tartalmazzák, sőt ismerik, hogy e módszerekkel ép úgy lehet igaztalant igazság helyett bizonyítani és ismernek rendszereket, melyeknek egykor igaznak vélt állításait világosan megczáfolták az utódok. Sőt látják, hogy bizonyos módszerekkel azonos állításokat majd igazaknak, majd hamisaknak lehet bebizonyítani. És legvégül, ha minden módszer által elért végső eredményeket összehasonlítják is, ha Plátótól Herbert Spencerig minden filozófia-rendszer igazságait vizsgálják is, ha úgy a deduktív, mint az inductív, úgy a theoretikus, mint empirikus módszerrel, akár theologiai, akár szigorúan természettudományi alapon kutattak is abszolút igazságok után: igen könnyen arra az eredményre jutnak, hogy az abszolút igazságok minden időben, minden módszer mellett azonosak maradnak, hogy abszolút tudásunk, bármely filozófiával kutassunk is, egy határnál eserben hagy s ez a határ — az abszolút filozófiai tudás szempontjából — alig haladt egy-két millimétert néhány ezredév alatt. Mindig megvan az ellentét a pozitívus tapasztalatokból levont törvények és a szókombinációk által palástolt tudatlanság között; mindig hiányzik a legfőbb kulcs, melylyel mindenkinek szemeláttára meg lehetne nyitni a világrejtélyeknek annyiszor s oly hiába döngetett ajtaját.

»Miért higgyek hát akkor én ennek az új bölcséletnek?» kérdi a filozófia rengetegében eltévedt és megtévesztett ember. »Miért higgyek igazságainak, mikor feltételezhetem, hogy ép oly meggyőzőleg tudná bebizonyítani az ellenkezőt is? Miért higgyem, hogy közelebb visz a megismerhetetlenhez, mikor négy ezredév gondolkodói nem tudták ezt megtenni?

És így lesz legveszedelmesebb ellensége a modern gondolkodásnak a skepticizmus. Igen téves volna állitanunk, hogy a skepticizmusnak nincs alapja, sőt jogosultsága is; a mi esetünkben azonban felvettük, hogy a például szolgáló modern filozófia korszerű és alkalmas, s így e filozófia ellen fellépő skepticizmust természetesen kártékonynak kell tartanunk. Különösen kártékony, ha áligazságokra támaszkodva szofizmákkal igyekszik bebizonyítani — nem a maga igazát, hanem az

ellenfele igaztalanságát. E skepticizmusra, mely kivált a jelenkorra oly jellemző jelenség, százával kinálkoznak a példák. A haladás minden terére gátló közöny az egyesek skepticizmusában gyökeredzik. Imára hiv a harangszava: »eh, ki hisz már ma ilyen babonákba!« gondolja a skeptikus; a haza érdekében kérnek áldozatot: »a haza érdekszövetség!« válaszol, »melyben azonban csak néhány nagyhangu érdekei gyümölcsöznek«. Társadalmi, kulturális, művészeti eszmék kívánnak támogatást: egyéni önérdékeket vél lappangani ez eszmék alatt, vagy legjobb esetben légváraknak tartja őket skeptikusunk. Végül egy új filozófiai mű jut keze közé, gyönyörrel mutat rá, hogy ezt Aristotelesnél, ezt meg Baconnál, ezt a mondatot Descartesnél, amazt Leibnitznél ugyanigy vagy ugyanilyen értelemben találta; ellenben ez más szavakkal bár, de ép oly kevésbé magyarázza meg az erő és anyag fogalmát, az istenség létezését és a saját maga lelkének halhatatlanságát.

E skepticizmusnál, melyet természete és elterjedtsége a modern filozófia egyik leghatásosabb akadályává tesz, nem kevésbé veszedelmes ellenség a fatalizmus. Ez a fatalizmus vagy megelőzheti a skepticizmust s akkor rendesen kevésbé intelligens egyének lelkét szállja meg vagy a skepticizmus folytán fejlődik ki s ekkor mint filozófiai tan nyer életjogot. Az első esetben többnyire a gondolkodástól félő, rest elmék hajlandók befogadni a fatalizmust, mely szerint miért töprengjünk, »valahogy csak lesz, mert úgy még sohsem volt, hogy valahogy ne lett volna!« E népies mondás legjobban példázza az ily természetű fatalizmust. Megnyugszik egy felsőbb bíró, vagy atya kiszámíthatatlan ítéletében, s bár határozatlan jellegénél fogva a vallásos megnyugvásnak hősies és következetes odaadásától jól megkülönböztethető, mégis többnyire vallásos lélek képezi alapját. Egész más a helyzet annál a fatalizmusnál, mely a skepticizmus következménye gyanánt lép fel. Itt a gondolkodásban és filozofálásban elfáradt és megtévedt lélek roskad le s miután arra a meggyőződésre jut, hogy hiában minden kutatás, véges erőnkkel úgy sem tudunk változtatni a világ folyásán, várjuk néma megadással, a mit a természet hoz. Itt már nem a még fejletlen naiv léleknek bizodalma, hanem a megmérgezett lélek rezignációja lép előtérbe s ritkán hiányzik a pesszimista alaphangulat. Mig ott a Leibnitz-féle szofizma uralkodik, hogy az a legjobb, a mi van, tehát ne akarjunk változtatni rajta; itt Faust módjára átbuvárokodott élet végén rájönnek, hogy rossz, a mi

van, azonban változtatni rajta nem tudunk s ezért igyekezzünk belenyugodni a meglevőbe.

Sokkal gyakoribb ez utóbbi eset, semmint kívánatos volna. Rendesen az élet vége felé, hosszabb buvázkodás után lepi meg az embert, s nem kell a filozófia történetében sokat kutatnunk, hogy forradalmár fiatal bölcseleket, mint megalkuvó kétkedő, resignált aggodalmakat viszontlássunk. Kivált a mai korban, midőn minden téren oly fokozott erő kifejtést kíván az élet, rendkívül gyakori tünet. A fokozott erő kifejtéssel nem mindig arányos eredmény nemcsak saját, de az egész emberiség erejének kétségére visz s innen magyarázható sok tudósnak, sok művésznak időelőtti csüggedése, megalkuvása a meglevővel, az élettel, a fatalizmussal. Ugy a skepticizmusnak, mint a fatalizmusnak van egy fajtája, mely, mint igen gyakori jelenség s mint a modern gondolkodásnak akadálya szintén megkívánja, hogy ide soroljuk. Ez az álskepticizmus és álfatalizmus. Értjük alatta, midőn az illető vagy nem tud, vagy nem mer modernül gondolkozni, azaz a meglevőnél újabbat és jobbat vallani és ezért, hogy minden vitát elkerüljön, a skepticizmus vagy fatalizmus palástjával fedi magát. Félreértés kikerülése végett ki kell jelentenem, hogy itt természetesen csak filozófiai momentumokat veszünk tekintetbe s minden egyéb köznapi körülményt figyelmen kívül hagyunk. Így nem azt értjük az alatt, hogy valaki nem mer új gondolkodást vallani, mintha az illető valamely világi, vagy egyházi közegetől félne, vagy valamelyes világi érdekeket, tartana szem előtt. Ez egész más kategóriába tartozik. Mi itt e tétovázás indokának azt tartjuk, hogy az illető nem meri egy új tan igazságait elfogadni, mert fél, hogy esetleg téved s ebben az esetben egyrészt maga helytelen utat követ, másrészt tanai révén megtámadtatásnak és vereségnek teheti ki magát. Mi tehát itt nem gyáva lelkeket tartunk szem előtt, már azért sem, mert valaki, ha érdekeit félti, lehet gyáva egy tant elismerni és hangoztatni a nagyközönség előtt s a mellett bensőleg meglehet győződve e tan igazáról; mi azonban itt örökösen kétkedő, félénk lelkekről beszélünk, kik bár keresik az igazságot, félnek azt megtalálni, azaz félnek egy igaznak hirdetett tant annak elfogadni, míg a legkisebb aggodalmakat is el nem oszlatták. Ez pedig egyszerűen lehetetlen feladat, mert az ily egyéneknél a kétkedés pathologikus szervi tünet, mely sokkal mélyebb okokban találja magyarázatát, semhogy bármely bölcelet tételeivel, vagy logikájával azt a szervezetből kitörülhetnők.

Az ily elmék tehát daczára, hogy nem tanulmányoztak át egy csomó filozófiai rendszert, miután ők ugyse hitték, hogy ez valami eredményre vezethetett volna, sem nem természetesen fatalisták, miután természetük ép vágyik a végokok megismerésére; miután tehát hiányzik belőlük ugy a skeptikusnak, mint a fatalistának alapjellemvonása, mégis nem fogadhatván el semminemű felállított igazságot, kénytelenek vagy skeptikusokká, vagy fatalistákká lenni. Azonban ezeké sem lesznek meggyőződésből, mert mindig várnak egy tant, melyről feltételezik, hogy hozzá csatlakozhatnak, mely azonban, ép kétkedő természetükből magyarázhatólag sohasem érkezik meg, s így ők álskeptikusok és álfatalistákként hadat viselnek minden régi és kivált minden újabb filozófia ellen. Ezzel el is érkeztünk volna a modern gondolkodás második tényezőjéhez: az individuális diszpozícióhoz.

II. Az egyéni Eddig az első tényezőben, a filozofálás lényegében **diszpozíció.** oly emberekről volt szó, kik egy korszak népeségének csak igen kis töredékét teszik; többé-kevésbé a korszak társadalmi osztályainak legértelmesebb tagjai, a kik egyszóval egy oly magasabb és bonyolultabb lelki munkára, mint a filozofálás képesek. Azonban ne felejtjük, hogy egy korszak gondolkodásában ép ugy része van a legutolsó kötőrőnek, mint a legélesebb megfigyelésű tudósnak s hogy tehát azoknak az eszméknek, melyek egy korszak gondolkodását irányítani akarják, ép ugy utat kell törniök ahhoz, mint emekhhez. Ezek szerint számolnia kell mindkettőnek, illetve az egész korszak emberiségének gondolatvilágával, e gondolatvilág terjedelmével, minőségével, egyszóval individualis diszpozíciójával annak az egyénnek, a kivel a filozófiát megérteni akarja.

Igy a második tényező tárgyalásánál az egész emberiségre, annak minden rétegére ki kell terjeszkednünk s így vizsgálnunk azt a fontos tényezőt és a filozófia terjedésének gyakran fontos akadályát, mit individuális diszpozíciónak nevezünk.

Párhuzam a művészet és a filozófia hatásmódja között. A művész feladata, hogy érzéseit, hangulatait oly módon fejezze ki, hogy azokat az érzéseket és hangulatokat, az olvasó, a néző vagy a hallgató utána érezhesse. Ez a resonantia ép ugy hiányozni fog, ha a művész nem tud helyesen kifejezni valamit, mint a midőn az észlelő lelke nem tud megfelelő érzéseket vagy hangulatokat létrehozni. Ha nem is tökéletes, de bizonyos analógiát találunk a filozófiára vonatkozólag is. A bölcselelőnek feladata, hogy

gondolatait oly módon fejezze ki, hogy azokat a tanítvány appercepiálhassa. Wundt appercepció elmélete itt igen világos és megfelelő magyarázatot nyújt, nemcsak a a filozófia hatásmódjára nézve, de egyúttal a filozófus és a művész hatásmódjának különbségére vonatkozólag is. A művész lelkében különböző és még tudományosan nem is ismert pszihikai erők létrehozhatnak érzéseket, melyeket az illető művész a szerint, hogy tehetsége milyen természetű, legjobb ereje szerint szóban, képben vagy hangban kifejez. A műélvező lelkébe azonban nem maga a művész lelkében létrejött érzés megy át, hanem csak oly ható erők, melyek képesek az illető lélekben ugyanazt az érzést létrehozni, mely a művész lelkében született. Így tehát mintegy ujrászületik a művész hangulata.

A bölcselő lelkében szintén igen bonyolult s javarészt ismeretlen pszihikai funkciók révén gondolatok keletkeznek, melyek bizonyos képzet csoportozatok asszociációjaként egy már lefolyt pszihikai folyamat eredményei és kifejezői. E gondolatok vagy eszmék készen igyekeznek a tanítvány lelkére hatni. Nem bomolhatnak szét arra a sok ezer komponens erőre, melyek a képzeteket, ezeknek asszociációját s végül e képzetcsoporthozatok asszociációját létrehozták; nem hullanak széjjel, hogy a tanítvány lelkében újra felépüljenek: hanem készen, a maguk egységükben hatolnak a tanítvány lelkébe, hogy ott appercepció révén meggyökerezzenek; vagyis a tanítvány képzetcsoporthozataival lépjenek oly asszociációba, mint a milyen őket a filozófus lelkében létrehozta. Önként következik, hogy ez a folyamat első sorban a befogadó lélek természetétől függ: vajjon vannak-e ebben a lélekben oly képzetcsoporthozatok, s ha vannak, oly viszonyban állanak-e egymással, hogy az appercepció létesülhessen. Az emberi psziché minden rekeszével számolnia kell a behatoló gondolatnak, mert mindazok a tényezők, mit a lélektanban képzeteknek, fogalmaknak, érzeteknek, érzéseknek, ösztönöknek, szenvedélyeknek, akaratnak és öntudatnak nevezünk, mind befolyásuk van, az appercepcióra. Világos, hogy e tényezők minősége, egymáshoz való viszonya annyiféle, a hány ember van s ha már most szem előtt tartjuk, hogy maga a filozófiai tan mily kis mértékben alkalmazkodhatik a befogadó individuum egyéni diszpozícióihoz, s mily sokféle egyénre kell hatnia, természetes lesz az a nehézkes haladás, az az évtizedekig tartó küzdelem, az a lassu terjeszkedés, mely bármely filozófiai tan természetes haladására jellemző, különösen szembevetendő ez azoknál

a filozófiáknál, melyeket moderneknek nevezünk a szónak fent meghatározott jelentésében.

Az emberi lélek A modern filozófiának lényege hozza magával **átalakulása.** azt, hogy új. Nemcsak új gondolatokat hoz létre régi, általánosan ismert képzetek és érzetek új asszociációja révén, de új képzetek és új érzetek új asszociációjából teremt új gondolatokat. Ezek az új képzetek és új érzetek az átalakult világ átalakult tárgyai révén keletkeznek egy felvételükre diszponált lélek belsejében. Természetesen ez a lélek is egy bizonyos mértékben átalakult, azonban korántsem vagyunk azon a nézeten, hogy itt magasabb fejlődési fokon álló lelkekről beszéljünk. Az emberi lélek is az általános természeti törvényeknek hódol s átalakul az idők folyamán, azonban korántsem olyan mértékben, illetőleg olyan gyorsan, mint a külső világ képe. A mikro- és makrokozmosz átalakulása közt nem mernénk matematikai arányt felállítani, azonban annyit körülbelül mondhatunk, hogy ha az emberi lélek átalakulását számokban kifejezzük, úgy e szám köbértéke körülbelül megfelel az emberi lelket körülvevő társadalmi világ átalakulásának. Látható, hogy az emberi léleknek története egy számtani sor, ellenben a társadalomé ehhez viszonyítva körülbelül egy mértani sor, hol a $quotiens$ nem hatvány, hanem köb.

Azonban az emberiség minden tagjának lelke nem egyformán és nem egyszerre alakul át. Ezer és ezer körülménytől, diszpozíciótól, külső viszonyoktól, neveléstől függ az átalakulás iránya és foka. Vannak lelkek, kik korábban alakulnak át abba az irányba, melyet a természet alakulása megszab, míg mások sokkal lassabban, nem is mindig megfelelő irányban teszik ezt. Azok lesznek, kiknek lelke megérzi és megérti a korszakváltozást, új képzeteket és új érzeteket képesek az új tárgyakról és viszonyokról felvenni: új gondolataik, új filozófiájuk keletkezik; emezek lesznek a maradiak, minden új ellenségei, kiknek lelkük képtelen még befogadni ama új képzeteket és érzeteket, melyek egy új gondolkodás appercepcziójához szükségesek.

Kérdés tehát, milyen uton és módon hathatnak a modern gondolkodás felvételére, alkalmas organizmusok e gondolkodás felvételére kevésbé vagy egyáltalán nem alkalmas organizmusokra; röviden: milyen uton terjedhet a modern filozófia.

A gondolkodás A darwinizmus népszerűbbé tétele és félremechanizmusa. magyarázása, továbbá felületes pszichológiai és fiziológiai magyarázatoknak elterjedése óta általában divatban

van magasabb fejlődési fokon és alacsonyabb fejlődési fokon álló emberi fajról beszélni. E fejlődési fok mértékét az illető faj kultúrájában keresik. Ugyanezt az osztályozást szeretnék az egyes osztályok közt intelligenciája alapján megtenni azok, a kik Darwinnál is darwinistábbak szeretnének lenni. Sőt még az individuumok közt is megteszik a fejlődési különbséget, Nietzsche nyomán »Übermenschekről« beszélve. Ezek a felosztások, megengedjük, relative helyesek lehetnek, természet-tudományi szempontból véve azonban abszolúte nem állják meg helyüket.

Még talán egyes emberfajok közt beszélhetünk fejlődési, illetőleg átalakulási különbségekről, de egyes osztályok, sőt individuumok közt soha. Kulturális szempontból lehet az osztályok vagy individuumok közt óriási különbség, de a fajfejlődés szempontjából ez alig jöhet tekintetbe, miután nem tovább fejlődött egyénnek, vagy osztálynak különbségéről van szó egy kevésbé fejlődöttel szemben, hanem egy más irányban átalakult organizmus viszonyáról, vagy egy irányban jobban, más irányban kevésbé átalakult individuumok viszonyáról egy ellenkező vagy kisebb mértékben átalakult organizmushoz. Szerintünk sokkal közelebb áll az igazsághoz — bár talán túloz is — Lombroso »Genie und Irrsinn« című munkájában, mint azok, kik »Übermenscheket«, magasabb fejlődési fokon álló egyéneket szeretnek látni valamely működési területen kiváló embereken.

Ezek után önként következik, hogy mi nem tartjuk oly áthághatatlan akadálynak egy filozófus tanításának megértését egy egyszerű lelkületű emberrel, pl. egy kézművessel vagy földművessel, mint a milyen akadály volna, ha a filozófusról feltételeznők, hogy organizmusa fejlettebb, mint a földművesé. Ebben az esetben ugyanis be kellene várni az időt, míg a tanítvány organizmusa is eléri a tanító organizmusának fejlődési fokát s tudjuk, hogy a természetben minden észrevehető, u. n. fejlődési folyamat, mily lassan folyik, mily hosszú időn keresztül tart. A míg pedig a két organizmus megfelelő fokon nem áll, nem is képes az egyik kifejezni azt, a mit a másik kifejezni tud, mert itt nem olyanokról volna szó, kik két különböző nyelvet beszélnek s ezért nem érthetik meg egymást, hanem olyanokról, kik közül az egyiknek hiányzik a nyelve s ezért, míg nyelve nem nő, beszélni egyáltalában nem tud.

E fenti hasonlat egyszersmind megvilágítja a mi álláspontunkat is. Mi olyanokról beszélünk, kik bár két különböző nyelvet beszélnek, de e beszéd létrehozására szolgáló organizmus meg van mind a két egyénnél s ez az organizmus néhány elenyésző különbségtől eltekintve egyforma. Az egyik tudja tehát kifejezni azt, a mit a másik beszél, csak organizmusát kell megfelelő működésre szorítani. A gondolkodásra vonatkozólag nincs okunk mást állítani, mint a beszédre (értvén itt a beszédnek mechanikai részét). A gondolkodásnak is meg van a maga organizmusa s eddigi tudományos ismereteink nem tudták kideríteni, hogy ez organizmus akár anatómiai, akár szövettani, akár kémiai elemei a gondolkodás különbözőségének foka szerint lényegesen megváltoztak volna. Állítják, hogy az agyvelő súlya, a szürke állomány nagysága, egyes fiziológikus centrumok fejlettsége összefüggésben áll az egész intelligenciájával és tehetségeivel. Ez tudományosan bebizonyított tény. Azt azonban, hogy egy nagy gondolkodónak agyveleje más alakú gyrusokat, más forma dúczokat (anatómiait), más forma dúczsejteket vagy bármely különleges szövettani sejtelemet, esetleg kémiai elemet tartalmazott volna, mint az egyszerű vagy buta köznapi emberé, mindeddig senkinek sem sikerült kimutatni. A természettudományoknak, illetve a fiziológiának talán egy területe sincs, hol még annyi felderíteni való folyamat és struktúra volna, mint a pszichológiában; egy területétől a fiziológiának sem várunk oly nagy haladást a jövőben, mint ép a pszichológiától. Azonban mindezek daczára semmi sem nyújt kilátást arra nézve, hogy még a távoli jövőben is a magasabb szellemi tevékenységet igénylő gondolkodásnak speciális és e gondolkodást nélkülöző egyéneknél nem található anatómiai vagy szövettani alakelemet kimutathassa.

Az elemi al- Sokkal valószínűbb, hogy ez adott — és a **kotórészek.** különböző individuumok mindenikében jelenlevő — alkatelemek funkciójának quantitativ vagy qualitativ különbsége adja meg az egyes szellemek produkcióképességének különbségét. Sem erőnk, sem terünk nincs itt arra, hogy e funkció mineműségének kutatásába és a róla jelenleg fennálló hipotézisek bírálatába bocsátkozzunk. Tárgyunkra vonatkozólag azonban annyit megjegyezzünk, hogy ez a funkció akár kémiai-fizikai, akár elektromos, akár még ismeretlen erő révén létrejövő fiziológikus folyamat is legyen, tekintettel az idegrendszernek igen bonyolult szövettanára,

még azonos alkatelemek mellett is rendkívül változatos lehet s e működés eredményét (de korántsem lefolyását) jelző lélektani fogalmak: a képzetek, érzetek és asszociációk lehető legnagyobb számu variációja léphet fel.

A gondolkodás az elemi alkotórészek variációja. Variációról szólunk itt és nem permutációról, miután nem vesznek részt minden esetben és mindenütt a funkcióban az összes alkatelemek, hanem változatos számu és változatos összetételű csoportokban.

Egy bizonyos individuumnak, pl. *A*-nak asszociációi számát az ismétléssel alkotható variáció képlete fejezi ki. $A \dots V_n^{ir} = n^r$ Ebben az képletben n az összes működésre képes alkatelemek (képzetek, érzetek) száma, r = pedig csak a variációban szereplő alkatelemeké. Ismétléssel alkotható variációról azért szólunk, mert bármely alkatelem tetszőszerinti ismétlődése fordulhat elő (fogalmak keletkezése, emlékezés).

Más individuumot, pl. *B*-t tekintve, gondolkodásának algebrai képlete, mondjuk: $V_n^{is} = n^s$ *B* esetében tehát ugyanannyi az összes működésre képes alkatelemek száma, azonban a variációban más mennyiség, s szerepel.

Végül *C* képlete $V_m^{it} = m^t$, hol az összes alkatelemek száma, valamint a variációban szereplő alkatelemek száma is különbözik úgy *A*, mint *B* képletének mennyiségeitől.

$$\begin{array}{lll} \text{Tehát: } A & \dots & V_n^{ir} = n^r \\ & B & \dots & V_n^{is} = n^s \\ & C & \dots & V_m^{it} = m^t \end{array}$$

A gondolkodási variációknak különfélesége. Ha most e képleteket reális esetre alkalmazzuk, könnyen szembeállíthatjuk különböző individuumok gondolkodási különbségének okát, hogy a tapasztalat nyomán ezeknek az okoknak természetét vizsgálhassuk. Tegyük fel, hogy *A* egy külső tünetmenny felett gondolkodik. E külső tünetmenny hat *A* idegrendszerére a szokott fiziológiai uton; e hatás végkészülékeken, idegpályákon, vezetékeken a központba jut, itt a megfelelő centrumokhoz érkezik s a tulajdonképeni pszichologikus folyamatot megindítja, vagyis képzeteket, érzeteket stb. teremt. E képzetek vagy érzetek létrehozásához szükséges egy bizonyos számu szövettani alkotó elem jelenléte. *A*-nak van n számu ily alkotó eleme, ezek közül a külső hatás igénybe vesz r -t s ez az r alkotó elem útján létrejött képzet- és érzetecsoport asszociálódik egymással.

Ugyanaz a hatás B -nél is s ugyanazon utat követi is. B -nek is n számú elemi alkotórésze van, azonban a hatás nem r , hanem s számú, ily elemet hoz működésbe. Ennek következtében, bár ugyanazon elemi alkotórészek szerepelnek, de más mennyiségben: a létrejövő képzetek és érzetek asszociációja is lényegesen változik.

C esetében végül m számú elemi alkotórész lévén jelen s feltéve, hogy m kisebb n -nél, ugyanazon hatás, mely A -nál is, B -nél is megfelelő folyamatot váltott ki, itt nem talál megfelelő számú alkotó elemre, melyek kellő számú képzeteket és érzeteket teremtsenek s így e hiányos számú alkotó elemnek egy részével, t -vel működve fejtheti csak ki hatását.

Ha most visszatérünk kiindulási pontunkhoz, a modern gondolkodásnak különböző individuumokra gyakorolt hatásához, a fentebbiek alapján arra a következtetésre jövünk, hogy minden filozófiának háromféle individualitással kell számolnia. Az elsőben azok foglaltatnak, kiknek pszichológiai diszpozíciójuk és gondolkodásmódjuk egyenlő a filozófuséval ($n = n$, $r = r$). A második kategóriába sorozzuk azokat, kiknek pszichológiai diszpozíciójuk ugyan megegyezik a filozófuséval ($n = n$), de gondolkodásmódjuk eltérő ($r = s$). Végül a harmadik kategóriához számitjuk azokat, kiknek egyrészt nincsen meg a kellő pszichológiai diszpozíciójuk, másrészt gondolkodásmódjuk is eltérő ($n = m$, $r = t$). Az első és második osztályban általában fejlettebb intelligenciájú és többnyire egészséges lelkű egyének vannak, a harmadikban vagy kevésbé fejlett intelligenciájú vagy többé-kevésbé pathologikus lelkületű egyéneket sorozunk.

V_n^{ir}, V_n^{is} kategóriák: A variációk különbözőségének okai.

De mi az oka, melyek a feltételei e különböző gondolkodásmódnak, mely azonos tényezők elemi mellett is oly gyakran előfordul? Mi magyarázza meg, hogy ugyanaz a hatás egyik esetben az asszociációnak ilyen, másik esetben olyan útját követi. Mi adja okát az elemi tényezők különböző számának és ha ez a különbség megvan, mely uton jöhet hasonló gondolatfűzés, avagy mi módon hathat egy nagyobb számú elemi tényező révén keletkezett gondolat egy kisebb számú elemi tényezővel bíró lélekre?

Az asszociációs pályahálózatok fejlettsége. Mindezek a kérdések önként következnek a megelőzőkből s sajnos, biztos és alapos feleletet adni reájuk nem tudunk mindaddig, míg a pszichológiai folyamatoknak biztos fiziológikus természetét nem

ismerjük. Hogy miért követi az ugyanazon külső behatás révén keletkezett lélektani folyamat egyik lélekben ezt, a másik azt az asszociációs pályahálózatot, annak végső okát mindaddig nem adhatjuk, míg egyszer magukat az elemi tényezőket, az asszociációs pályákat, e pályákon működő erőket biztosan, fiziologicze nem ismerjük. Mindaddig csak hipotézisekkel s e hipotézisekre támaszkodó általános lélektani magyarázatokkal dolgozhatunk. Így arra a kérdésre, hogy mi okozza a különböző gondolkodásmódot ugyanolyan pszichológiai diszpozíció mellett, felelhetjük, hogy a különböző irányban kifejlődött asszociációs pályák. Tapasztalatból tudjuk ugyanis, hogy minél többet veszünk valamely asszociációs pályahálózatot igénybe, annál könnyebben folyik le azon a pszichológiai folyamat, annál kisebb ott az ellentállás, már pedig a fiziológikus erők a legkisebb ellentállás irányában hatnak leggyorsabban. Ezek az asszociációs pályahálózatok pedig vagy öröklött diszpozíciók révén vagy bizonyos irányu és minőségű szellemi foglalkozások és lelki emóciók következtében fejlődnek ki jobban egyik vagy másik irányban.

Az öröklött diszpozíciók. Az öröklött diszpozíciók közt is megkülönböztethetünk atavisztikus öröklött diszpozíciókat, melyek az ősök hosszú során át öröklődtek s mint ösztönök jutnak az utódra, és közvetlenül öröklött diszpozíciókat, melyek a szülőkről vagy nagyszülőkről, esetleg hozzátartozóikról, mint hajlamok, tehetségek szállnak a fiura vagy unokára. Az atavisztikus diszpozícióknak egy nagy része csaknem minden lélekben megtalálható és többnyire erősebb vagy gyengébb mértékben az illető életének egész folyamán észlelhető. Ilyen diszpozíció vezet pl. egy felsőbb, megismerhetetlen hatalom hívására, társas érintkezésre, bizonyos esztétikai és társadalmi szabályok felállítására, stb. (Azokat az ösztönöket itt nem veszem tekintetbe, melyeknek létrejöttéhez első sorban érzékszerveink vannak hatással, s így a felsorolt példákban inkább a pszichológiai funkció lép előtérbe.) Ily atavisztikus diszpozíciók szabják meg, ha nem is kizárólag, de jó részben a néptörzsek és népfajok jellegét. Természetes, hogy e diszpozíciók nyilvánulása különböző mértékű lehet s minél erősebben jelentkezik valamely egyén lelkében, annál erősebben fog annak gondolkodása ez öröklés útján kijelölt asszociációs pályák felé terelődni. Öröklés útján ugyanis az elődök által könnyen átjárhatókká tett asszociációs pályák

szolgáltatják a diszpozíciót ahhoz, hogy az utód gondolkodása ugyanabba az irányba jusson, a melyekben az elődé volt.

Szerzett disz- Ugyanez az eset a közvetlen öröklés útján nyert
pozíciók. diszpozíciókra vonatkozólag is; csak hogy míg az atavisztikus diszpozíció az idők folyamán, különböző kereszteződések révén intenzitásából igen sokat veszített s így hatása is bizonytalan erősségű, addig a közvetlenül örökölt diszpozíciónak pregnans jellege van s túlnyomó szereppel bír egy gondolkodás irányításában.

Azonban nemcsak öröklés útján szerepelhetnek diszpozíciók, hanem egy individuum életén belől is fejlődhetnek oly diszpozíciók, melyek a gondolkodás menetére befolyást gyakorolnak. A szellemi funkció, mely a csecsemő első appercepcziójánál kezdődik s az aggastyán utolsó tiszta érzésénél végződik, asszociációknak és appercepczióknak szakadatlan sorozata. Minél jobban veszünk egy asszociációs pályahálózatot igénybe, annál könnyebb annak vezetőképessége, annál könnyebben appercepiál s minél jobban asszociálódott valamely irányban egy appercepczió, annál tovább marad meg s annál nehezebben távolítható el onnan. Itt is nagy szerepe van az örökölt diszpozícióknak, mert azok az asszociációs pályahálózatok legelőször könnyen átjárhatók, a melyeket már az elődök is igen tetemesen igénybe vettek s így, mintegy előkészítve hagyták az utódokra. Ebben az irányban kifejlődött pályák — ha az illető individuum életében csakugyan még kellő mértékben igénybe vétetnek — határozott irányu jelleget adnak egy gondolkodásnak s beszélünk bizonyos irányokban kifejlett tehetségekről.

E tehetségek által megjelölt asszociációs pályahálózatokon kívül, ha nem is oly mélyreható bélyeget nyom a gondolkodásra, az, a mit köznapi kifejezéssel megszokásnak nevezünk, s a mi tulajdonképen a külső körülmények, vagy az illető individuum egyéb fiziológikus feltételei által megszabott irányban kifejlődött asszociációs pályák összessége. Minél gyakrabban vétetnek e pályák igénybe, annál gyökeresebbé válik a megszokás, s ép ez okból magyarázható az öregkor konzervatizmusa is, mely csupán az élet folyamán egy irányban többször használt asszociációs pályák könnyű ellentállásában találja magyarázatát, miután tudjuk, hogy aggkorban a fiziológiai erők vesztettek hatásképességükből s így annál inkább kell a legkisebb ellentállás irányát keresniök.

Megszüntethető és meg nem szüntethető különbségi okok.

Ezek mellett a főbb, ugyyszólván általános okok mellett ezer és ezer indoka van az asszociációs pályák különböző irányban való kifejlődésének.

A legcsekélyebb eltérés a fiziológikus viszonyokban, vagy a külső körülményekben, különböző irányban hathat az asszociációs pályák kifejlődésére. Más lesz ugyanannak az individuumnak gondolkodásmódja jó és rossz sorsban, sőt más ebéd előtt, mint ebéd után. A hegyi lakó lelkülete más irányban fejlődik, mint a síkságon élőé, emezé ismét különbözik a tengerész népétől. Egyszóval, nincs miért több szót szaporítanunk, hogy azt a régi igazságot, mely szerint „quot capita, tot sententia” igazolhassuk. Azonban meg kell különböztetnünk azokat a különbségeket, melyek többé-kevésbbé könnyen elenyészthetők, azoktól, melyek állandók, ugyyszólván kitörülhetetlenek. Amazoknak előidéző oka megszüntethető — feltéve, hogy ez az előidéző ok még nem hatott oly sokáig, hogy az asszociációs pályák mélyreható differenciálódását vonta volna maga után — ennek az előidéző oknak megszüntével a különbözőség is megszüntethető. Egy tiz-tizenkét éves havasi fiúból az alföldön harmincz éves korára alföldi ember lesz, feltéve, hogy egyéb diszpozíciók ezt nem akadályozzák.

Az állandó különbségi jellegek meg nem szüntethető okok különbözőségétől függnék. Ilyenek első sorban az atavisztikus és különösen az öröklött diszpozíciók, továbbá a hosszú időn át hatott okoknak mélyre való hatása és — a mi itt egyforma alkotásu emberekről lévén szó ($n = n$), nem jön tekintetbe, de annál inkább számbavesszük a következőkben — a fiziológikus körülmények.

A kinek zenei érzéke nincs, zeneelméletet sohasem fog megérteni, épen úgy nem, mint a hogy egy germán gondolkodása mindig más lesz, mint egy olaszé. Az öregkor ritkán érzi át az ifjúság eszméit, magáévá sohasem teszi; az pedig szintén gyakori jelenség, hogy egy foglalkozási körben dolgozó emberek az illető körben előforduló fogalmakat alkalmazzák egész gondolkodásukban s a matematikus mindent képletek, számtani műveletek módjára gondoljon, az orvos a természeti erők különböző pathológikus megnyilvánulását szemlélje és így tovább.

Eddig egyenlő elemi tényezővel bíró egyének gondolkodásmódjának különbözőségét és e különbözőség okait vizsgáltuk, most áttérünk a harmadik kategóriára s azokat vizsgáljuk, kiknek

a felvett alaptípus gondolkodásától, nemcsak a gondolkodás módjában, tehát az asszociációs pályáknak különböző irányában, hanem az elemi alkotórészek mennyiségében is eltérő a lelkük ($v_m^{it} = m^t$).

V_m^{it} kategória. Ebbe a kategóriába soroztuk az alacsonyabb intelligenciájú és a pathológikus lelkű egyéneket.

Az elemi tényezőknek mennyiségi eltérései. Ellentétnek tűnhetik fel az előzőkkel szemben, hogy itt különböző elemi tényezőről (kémiai vagy szövettani értelemben) beszélek akkor, midőn

nem sokkal ezelőtt tagadtam, mintha kevésbé fejlett intelligencia és jobban kifejtett intelligenciának megfelelőleg kimutatott pozitív eltérés található volna az idegrendszer finomabb szerkezetében, egyenlő fizikumu embereket véve tekintetbe. Ugyanezt kell itt is megerősítenem. Ugyanabban a korban, és egészségi állapotban levő egyének idegrendszerének még legfinomabb szöveti alkatában sem mutathatunk ez idő szerint oly eltérést, mely megfelelné az egyének intelligencia-beli különbségének. Sem egyébként fejlődött szövettani elemeket, sem specifikus kémiai vegyületeket nem sikerül kimutatni olyat, melyek fokozott szellemi munkának és magasabbrendű intelligenciának megfelelőnek. Sőt még csak nem is szövettani értelemben vett összes elemi alkotórészek számbeli differenciájáról szólunk, midőn a gondolkodáshoz megkívánt elemi alkotórészek különböző mennyiségét tárgyaljuk. Mindeddig nem számlálták meg egy emberi központi idegrendszer összes dúcsejtjeit sem, ennél fogva összehasonlítást sem lehetne tenni, mi egyébként felesleges is volna, miután nagyobb részt ismeretlen a dúcsejtek szerepe a pszichológiai funkciók legtöbbjében. Ép ezért hibás volna a dúcsejteket mint anatómiai, illetőleg szövettani elemi egységeket azonosítani a pszichológiai elemi alkotórészekkel, melyekkel bár szervi összefüggésben kell állaniok, de ez összefüggés mikéntje még ismeretlen előttünk.

Az öntudat szerepe. Ezért itt a pszichológiai elemi alkotórészeket vesszük csak, melyek bár hipotetikusak, de működésüknek ered. énye képzetek, érzetek alakjában nyilvánvaló. Ezek pedig a legkülönbözőbb mennyiségben lehetnek jelen egyesek szellemi funkcióiban, a nélkül, hogy a filogenezis szempontjából (mely első sorban anatómiai és szövettani adatokra támaszkodik) továbbfejlődésről vagy degenerációról beszélhetnénk. Ugyanis a gondolkodás mindig az öntudat mezején mozog, mely mező, mint tudjuk, egyszerre csak igen

kis mennyiségű képzetnek vagy érzetnek enged szereplést. Lehet tehát bármily nagy számban elemi alkotórésze valamely individuum lelkének, ha az az öntudat küszöbe felé nem emelkedhetik, az intelligenciára semmi befolyást nem gyakorolhat. Az elemi alkotó tényezők, legyenek azok maguk a dúcsejtek vagy a dúcsejteknek részei, avagy azoknak csoportjai, abszolút számukra nézve alig bírnak fontossággal; a gondolkodás munkájánál az jön tekintetben, hogy az öntudat látósíkjába hány elemi alkotórész képes működni általában. Minél kevesebb ily elemi alkotórész van ily működési viszonyok közt, annál kevesebb tényező asszociál, minél több az öntudattal könnyű kapcsolatban levő tényezők száma, annál több asszociál és így keletkeznek az intelligencia-beli különbségek egymemű és azonos mennyiségű anatómiai és szövettani egységek mellett is.

Fiziológikus és Itt első sorban tekintetbe kell vennünk az öntudatot
pathológikus befolyásoló tényezőket is s itt említhetjük azokat
körülmények. a fiziológikus különbségeket, melyek minden egyénben többé-kevésbé észlelhetők, de a melyek bizonyos irányban erősebben kifejlődve, az öntudatra és az elemi alkotórészek számára nagy befolyással lehetnek.

Az érzékszervek, a vezető pályák, a reflexkör eltérései, vegetativus és germinativus szervek kóros elváltozásai az öntudat mezején működő elemi tényezők számát lényegesen módosítják, lelki betegségeknél az elemi tényezők egész serege megy pusztulásba s ugyanez kisebb mértékben megtörténhetik kisebb mértékű kóros folyamatoknál, kifáradásnál, az idegrendszer bármely rossz táplálási viszonyainál vagy valamely irányu hipertrofiánál. Viszont ha az ingert felvevő szerv vagy az ingert továbbító ideg hiányos, az öntudat mezeje kisebbedik, a nélkül, hogy az elemi alkotórészek elpusztulnának. Ha valamely érzékszerv fokozott ingerlékenységű, abba az irányba növekedik az öntudat mezeje, míg a fiziológikus nagyságot el nem érte, ha ezt már elérte, egy másik rész rovására húzódik, a most már pathológikus érzékszerv működése által feltételezett irányba. És amelyik irányba az öntudat növekszik, az illető irányba eső elemi alkotórészek jutnak könnyebb szerephez az öntudatban az ellenkező oldaliak rovására. Így keletkeznek az egyoldalu tehetségek fiziológikus vagy pathológikus diszpozíciók alapján s így keletkeznek ugyan-e diszpozíciók révén az egyoldalu gondolkodások.

Minél mélyrehatóbbak e fiziológikus vagy pathológikus eltérések, annál nehezebb megszüntetni az általuk feltételezett

pszichologikus eltéréseket; ellenben, ha kiküszöbölhetők, a pszichologikus folyamat is abba a mederbe terelődik, a merre az irányt változtató öntudat fordul. Így tágíthatjuk is az öntudat mezejét és irányíthatjuk is.

Tárgyunkra visszatérve azt látjuk, hogy a harmadik kategóriába tartozó egyének gondolkodási természete abban tér el alaptípusunktól, a filozófus gondolkodásától, hogy kevesebb számú elemi alkotórészszel dolgozik. Ennek oka lehet 1. hogy az öntudatmezeje kisebb pathologikus körülmények miatt; 2. hogy öntudatmezeje egy irányban fejlődött csak szintén pathologikus viszonyok miatt; 3. hogy az elemi alkotórészek koros folyamatok révén pusztultak; 4. végül hogy normális öntudat és elemi tényezők mellett a tényezőknek az öntudatba való jutása megnehezített.

Az első három okot főntebb tárgyaltuk. Levontuk a tanulságot, hogy egy színvaknak, egy siketnek, vagy egy paralitikusnak, egy maniakusnak más lesz a gondolkodása, mint egy filozófusnak. De nem csak ily extraem esetekben látjuk tételeinket igazolva, hanem pl. alkoholistáknál, morfinistáknál, kéjenceknél épúgy, mint paizsmirigy megbetegedésénél, túlerőltetett szellemi munkánál, egyszóval mindenütt, hol vagy az irritabilitás, vagy a vezetőképesség, vagy a központi idegrendszer táplálkozása szenved. Más lesz ismét a gondolkodása annak, ki a látás központja felé irányította öntudatát, hogy e mellett pl. a hallás központja (a temperális lebeny) távolabb essék és fordítva. Annál a látási, ennél a hallási képzetek fognak dominálni. A kinél nagyon erősek a szubjektív érzetek, sokkal többet foglalkozik saját énjével, mint az, kinél ezek hiányoznak. Végül a negyedik okra példák mindazok az esetek, a hol részben ingerhatás útján sohasem érintett, részben igen ritkán és rövid ideig érintett elemi tényezők az öntudat irányától távol esnek s felvéve, hogy fiziológikus egyéb körülmények nem akadályozzák, csupán e távolság és e hiányos funkció következtében nem érik el az ingerküszöböt.

Ezt az esetet látjuk a köznép legnagyobb részénél, melynek erős fizikuma és a maga szűk öntudatköréhez mért értelmes gondolkodása ép a nehezen kapcsolódó elemi alkotórészek miatt igen szűk körben mozog, egyszerű fogalmakkal dolgozik s első tekintetre valóban a filozófus gondolkodásával szemben alacsonyabb fejlődés stádiumának látszik.

Bizonyos, hogy egy magasabb intelligenciával bíró ember

érzékszervei is eltérnek bizonyos fokban a köznépétől, mely az egyszerűbb életkörülmények között nem tehetné oly különféle és subtilis érzések eszközévé és tolmácsává a maga érzékeit: azonban azt hiszem, hogy e különbség még nem idézné elő a gondolkodási különbözőségnek azt a nagy fokát, a mit az öntudat kisebb mezeje s az ingerhatásnak ki nem tett és az öntudattól messzeeső elemi tényezők nagyobb mennyisége okoz.

Csakis ezzel a hipotézissel tudjuk bizonyítani azt, hogy kisebb elemi tényezővel működő gondolkozások kifejlődhetnek a szerint, a mint nevelés, tanítás, szoktatás vagy gyógykezelés útján új alkatelemek lépnek működésbe az öntudat mezején. Példa erre a gyermek gondolkodásának, valamint a köznép vagy civilizálatlan emberek közé tartozó egyének lelki fejlődése; lelki betegeknek a gyógykezelésre beálló tisztább és szélesebb körű öntudata, egyoldalú tehetségeknek szoktatás útján való ellensúlyozása stb. Szem előtt kell tartanunk azonban, hogy ép úgy, mint az előzőkben a diszpozíciók okozta különbségek megszüntetésénél, itt is kétféleségű indokokat kell megkülönböztetnünk: olyanokat, melyek megváltoztathatatlan következményekkel járnak s olyanokat, melyek megváltoztathatókkal járnak. Az előbbiek sorába jönnek a patológikus elváltozások, akár a központi idegrendszer állományának, akár a vezető pályáknak, akár a végkészülékeknek fejlődésbeli rendellenességéről, illetőleg meg nem változtatható kóros elváltozásáról van szó. A második csoportba számítjuk az idegrendszernek és érzékszerveknek javulási jellegű kisebb elváltozásait, a normálistól eltérő, de patológikusnak nem mondható és visszafejlődésre birható rendellenességeket, végül az oly fejlődési hiányosságokat, melyek hajlamossítottak az esetleges további kifejlődésre.

Az első kategória indokait látjuk szerepelni gyógyíthatatlan lelki betegeknel (insania, súlyos hisztéria, melankólia) született vakoknál, siketeknél, idiótáknál, tabetikusoknál, alkoholizmus, morfinizmus előrehaladott stádiumaiban stb.

A második kategória példának mutathatja fel mindazokat az eseteket, hol kóros elváltozásokat sikerült orvosi beavatkozás megszüntethetett, valamint azokat, melyeknél bizonyos organikus rendellenességek, fejletlenebb organumok, vagy organumok részei az egyéni fejlődés folyamán elérték normális fejlettségüket.

Erre az utóbbi esetre szolgáltatnak példát a köznép művelődésének egyes esetei, hol az eleinte igen csekély számú elemi

alkotórészszel dolgozó pszihé mind több és több ily tényezővel gazdagodott s az egész lelki működés minősége megváltozott. Ugyancsak ide soroljuk azokat a példákat, midőn egy bizonyos központi centrumtól távol eső öntudatot szoktatás, nevelés, gyakorlat útján e centrumhoz közelebb hoznak. Így lehet, ha egyéb diszpozíciók nem gátolják jó nyelvész, a ki egyideig egyáltalában nem értett nyelvészethez, vagy matematikus vagy rajzoló, vagy mintázó művész, kit egyideig sem önmaga, sem mások annak nem tartottak.

A gondolkodásnál azonban, mint már bizonyítottuk, nemcsak az öntudat mezejébe jutható elemi tényezők száma, hanem azoknak egymáshoz való viszonya, vagyis az asszociációs pályák fejlettségének iránya is tekintetbe jön. Egyenlő számú, működésre képes, elemi alkatelem mellett két gondolkodás különbözőséget ennek az asszociációs hálózatnak különböző irányban való fejlődése okozza.

A mint ezt az előző kategóriában ($n = n, r = s$) láttuk éppen úgy megtaláljuk itt is és ez által még különfélebb, egymástól még jobban különböző gondolkodásokat találunk, a hol alaptípusunktól ($v_n^{ir} = n^r$) nemcsak az alkatelemek száma (m) különbözhetik, de a variáció minősége is más lehet (t). Megeshetik azonban, hogy az alkatelemek száma különbözik ($n > m$) azonban a variáció minősége egyforma ($r = r$). Ebben az esetben relative megegyező gondolkodásokról szólhatunk, a hol m kisebb számú tényező ugyanabban az irányban asszociálódik erősebben, mint n nagyobb számú, hogy képletesen érzékítsük ott ugyanolyan szövésű, de ritkább szálu hálózatot találunk, mint emitt. Ez magyarázza meg, hogy különböző intelligenciájú egyéneknek gondolkodásmódja s gondolkodásának minősége megegyezhetik egymással a nélkül, hogy gondolkodásuk tartalma egyenlő gazdag volna.

Végül a legnagyobb különbséget alaptípusunktól az öntudatban működhető különböző számú elemi tényező különböző irányú asszociációival kapjuk. E különbségnek az elemi tényezők számbeli változásában rejlő okát fentebb láttuk, az asszociációk kifejlődésére ható okokra vonatkozólag pedig ugyanaz áll, mint azt a második kategória diszpozícióira vonatkozólag kifejtettünk.

Összegezés. Most végre elérkeztünk ahhoz, hogy a modern gondolkodás hatásának útját az eddig kifejtett elmélet és szabályai alapján megmagyarázni igyekezzünk.

Kiindulási pontunk volt az a tétel, hogy valamely filozófia

az illető filozófus lelki tényezőinek asszociációja révén készen hat a tanítvány lelkére, hogy ott lehetőleg ugyanolyan asszociációba lépjen az elemi tényezőkkel, mint a milyen asszociációban állott a filozófus lelkében. Ez asszociáció egy meghatározott mennyiségű elemi alkotórészt tételez fel, — ezért vizsgáltuk az alkotó tényezők számát — és egy bizonyos alkalmas asszociációs pályahálózatot — ezért néztük az asszociációk eltéréseinek okait.

E két tényezőre való tekintettel három kategóriát különböztettünk meg:

Az első kategóriában a tanítvány lelkében ugyanolyan mennyiségű elemi alkotórészek, ugyanolyan asszociációs pályahálózattal állanak egymással összeköttetésben, mint a filozófus lelkében; (1.)

a második kategóriában a tanítvány lelkében ugyanolyan számú elemi alkotó részek más irányban fejlett asszociációs kapcsolatban vannak; (2.)

a harmadik kategóriában pedig a tanítvány lelkében különböző (kisebb) számú elemi tényező vagy ugyanolyan, vagy különböző irányban fejlett asszociációs pályákon működik, mint a filozófus lelkében. (3.)

Eszerint a filozófia legkönnyebben, leghamarabb és változatlanul csak az első kategóriába tartozók lelkére hathat. Itt a tényezők is, az összeköttetés is megfelelő lévén, változnia nem kell s hatáskifejtésre csak annyi időt igényel, mint a mennyit maga az apperceptió, mint pszichológiai folyamat.

A másik két kategóriába tartozók lelkére sem ily rövid idő alatt, sem ily változatlanul nem hathat. Időt igényel, míg megtudja szüntetni a megszüntethető okokat, melyek a különbséget előidézik; (II. kategória: megszüntethető diszpozíciók megszüntetése, elhanyagolt asszociációs pályák begyakorlása; III. kategória: öntudatkörének tágítása, több elemi tényezőnek az öntudattal való kapcsolása, diszpozíciók szerzése és törlése stb). változnia pedig szükséges ott, hol változatlan hatásának útját meg nem szüntethető okok által feltételezett különbségek akadályozzák. Minél több ily meg nem szüntethető ok (örökös diszpozíciók, fiziológikus, pathológikus mélyreható elváltozások) van, annál inkább fog változást szenvedni a filozófia, alkalmazkodva a tanítvány lelkéhez, és abban az esetben, ha mindenütt oly meg nem szüntethető tényezőkkel találkozik, melyek a filozófus lelki tényezőivel egyáltalában nem egyeznek meg: hatást egyáltalában nem tud kifejteni.

Igy tehát a filozófia hatásának útját következőkben vázolhatjuk:

Az általában filozófiának nevezett gondolatrendszer hatás módja. Találkozik olyan egyénekkkel, kiknek egész lelki szervezete ellentétes a filozófuséval s ez ellentét meg nem szüntethető tényezőktől feltételezett. Ezekre egyáltalában hatást kifejteni nem tud.

Hat olyan egyénekre, kiknek lelki tényezői hiányosabbak a filozófusénál és e tényezők asszociáció pályahálózata is eltér emezétől. Itt a mennyiben e különbözőség okain változtatni nem lehet, magának a filozófiának kell módosulnia; a mennyiben a tényezők számán és kapcsolatain változtatni lehet, időt vesz igénybe ez az átalakítás; annál többet, minél nagyobb a két lélek közötti különbség.

Azokra, kiknek lelki tényezőinek száma a filozófuséval megegyezik s csak e tényezőknek egymásra való hatása mutat különbséget, sokkal gyorsabban hathat a filozófia és kisebb mértékben kell módosulnia is, miután kétféleségű eltérés (mennyiségi és minőségi) helyett itt csak egy eltérés előidéző okait kell megszüntetnie (a mennyiben ezek megszüntethetők) és kell módosulnia hozzájuk, a mennyiben ezek nem szüntethetők meg.

Leggyorsabban és legváltozatlanabb állapotban — mint már említettük — az első kategóriába tartozók lelkére gyakorolna hatást, azonban ez a kategória a valóságban nem létezhetik, miután minden ember lelkének vannak oly meg nem szüntethető fiziológikus különbségeken alapuló eltérései, melyek, ha igen kis mértékben is, de meg nem változtatható eltéréseket okoznak. Ezért mondhatjuk, hogy miután két teljesen egyenlő szervezetű és gondolkodásu ember nem létezik, bármely filozófiának bizonyos időre van szüksége, míg hatását kifejtheti s mindenkor módosulnia kell, míg appercezipiáltatik.

Minél többféleségű és minél nagyobb minőségű a megszüntethető okok által előidézett különbség, annál hosszabb ideig tart, míg hatását kifejtheti; minél több a meg nem szüntethető indokok száma és minél nagyobb az ezek által okozott eltérés, annál nagyobb lesz a filozófia módosulása.

**Az általában filozófiának nevezett gondolatrendszer hatásának kép-
lete.** Ha tehát a filozófia hatását (H)-val, a hatás kifejtéshez szükséges időt (J)-vel, a módosulásokat (V)-vel jelöljük, akkor valamely filozófia hatásának nagyságát a következő képlet fejezi ki.

$$H = \frac{1}{J} \frac{1}{V} \dots 1$$

vagyis, a filozófia hatásának nagysága, illetőleg intenzitása fordított arányban áll e hatás kifejtéséhez szükséges idővel, valamint a szenvedett módosulatokkal.

Azonban az 1. képletben behelyettesíthetjük J és V értékeit, melyek

$$J = M_{sz} M_m \dots 2$$

$$V = N_{sz} N_m \dots 3$$

a hol M_{sz} , M_m a megváltoztatatandó és megváltoztatható tényezők számát és minőségét jelzik, N_{sz} és N_m pedig a megváltoztatatandó, de meg nem változtatható tényezők számát és minőségét. Mint látjuk az idő értéke egyenes arányban áll a megváltoztatható tényezők számának és minőségi eltérésének nagyságával, a módosulatok nagysága pedig egyenes arányban függ a meg nem változtatható tényezők szám- és minőségbeli eltérésének nagyságától.

Ezeket az értékeket (2. és 3. egyenlet) helyettesítve az 1. képletben:

$$H = \frac{1}{M_{sz} M_m} \frac{1}{N_{sz} N_m} = \frac{1}{(M_{sz} M_m) (N_{sz} N_m)} \dots 4$$

Eredmény: a hatás intenzitása csak a különbségeket előidéző tényezők szám- és minőségbeli nagyságától függ s ezzel fordított arányban áll.

A modern gondolkodás hatásmódja. A modern gondolkodás hatását vizsgálva első sorban tehát itt is e gondolkodásra befolyással bíró lelki tényezők természetét kell vizsgálnunk.

A modern gondolkodás meghatározásánál azt állítottuk, hogy a lényegesen átalakult külső viszonyoknak megfelelőleg új képzetek és új érzetek új asszociációja útján keletkezik.

E természetéből kifolyólag látjuk, hogy a modern gondolkodás eltérő jellegének oka a szereplő elemi alkotórészek megnövekedett száma és ezeknek eltérő kapcsolódási módja. Ha tehát a modern filozófiát a már idejét múlt filozófiával összehasonlítjuk, úgy találjuk, hogy amaz több elemi tényezővel dolgozik mint ez és e lelki tényezőknek variációja is lényegesen eltérő. Ugyanis a természeti átalakulás folyamatában egyszerűbb organizmusok és egyszerűbb viszonyok összetettebb organizmusokká és viszonyokká alakulnak át. A modern filozófiában ennek megfelelőleg az összetettebbé válás vagyis az életfeltételeket megszabó komponensek nagyobb száma nagyobb számú elemi tényezőt kíván, az átalakulás módja pedig ezeknek az elemi tényezőknek kapcsolódási viszonyaira van befolyással.

Igy ha az elavult filozófia képlete:

$$V_n^{ir} = n^r$$

a modern filozófiáé lesz:

$$V_{(n+z)}^{ix} = (n+z)^x$$

azaz a variációban szereplő egységek száma megnövekedik az ujonnan keletkező, illetőleg működésre alkalmassá tett elemi alkotórészek számával (z), a variáció foka pedig megváltozott a természeti átalakulásnak megfelelőleg (x).

Az új elemi tényezők természete. Így a modern filozófia hatásmódja is másféle lesz e megváltozott tényezőknek megfelelőleg, még pedig eltekintve (z) és (x)-től ugyanazok a szabályok állanak reávonatkozólag is, mint a melyeket bármely filozófiára vonatkozólag az előzőekben kifejtettünk; (z) és (x) ellenben bonyolultabbá teszi és módosítja e műveletet abban a mértékben és irányban, mint a mennyire és a hogyan azt az ujonnan keletkező képzetek és érzetek száma, természete s asszociációjukat feltételező körülmények megkívánják.

Lássuk tehát, melyek azok az okok, melyek e tényezők létrejötténél szereppel bírnak s a modern filozófia hatásmódját befolyásolják.

A külső átalakulás Az első szereplő ok a külső átalakulás termelés és az egyéni hajlam. szete, a második a gondolkodó individuum szervezetének megfelelő átalakulása. Az átalakuló külső világ ugyanis új ingereket teremt, melyek minden egyénre hatnak, de csak annak az öntudatához jutnak, kinek szervezete ez inger felvételére megfelelőleg átalakult. Viszont minél erősebbek ezek az ujonnan létrejövő ingerek, annál könnyebben fejtenek ki hatást, még egy nem is egészen megfelelő módon átalakult szervezetre is.

Az új ingerek erejének foka függ az őket létrehozó erők számától és irányától. Minél több erő hoz létre egy új ingert és minél ellentétesebb irányu ennek az új ingernek hatása a megszokottakéhoz viszonyítva, annál erősebb is lesz hatása. Az inger erősségétől pedig nagy mértékben függ az őt felfogó szervezet átalakulása. Nincs terünk vitatni, mennyiben van és mennyiben nincs befolyása az alkalmazkodás törvényének a szervezetek átalakulására, itt csak annyit bizonyíthatunk, hogy az ingert felvevő készülék átalakulásának egyik feltétele az inger megfelelő erőssége. Minél erősebb inger minél hosszabb ideig hat, annál jobban módosítja hatásához a felvevő szervezete tet.

Az individuális átalakulás és módosulás másik feltétele az egyéni diszpozíciók természete. E diszpozíciók alá soroljuk mindazokat az akár örökölt, akár szerzett diszpozíciókat, melyek az egyén fiziológiai és pszichológiai működésének irányát megszabják. Ha ezek a diszpozíciók olyan irányba terelik az illető individuum fiziológiai és pszichológiai működéseit, mely irányban a külső ingernek megfelelő átalakulás könnyen megtörténhetik az egyén szervezetén, az átalakulásra kedvező diszpozíciókról szólunk. E kedvező diszpozícióknak jelenléte és az inger megfelelő hatása együttesen hozzák létre a külső átalakulás érzékelésére szükséges organikus átalakulást.

A modern filozófia hatására befolyást gyakorló konstans-érték (C).

Ez a két tényező, t. i. a külső inger hatása és az egyéni diszpozíciók, együttesen oly erőmennyiséget képviselnek, melynek egy individuumnál állandó értékben egy minimumon felül kell lenni, hogy átalakulás létrejöhessen. Ha az egyéni diszpozíció kisebb, az inger erejének kell nőnie, viszont ha az inger ereje csekély, az egyéni diszpozícióknak kell nagyobbaknak lenni, hogy ez a konstans-érték (C) egy minimumon felül megmaradjon.

Minél erősebbek a kedvező egyéni diszpozíciók és minél erősebb az új inger-hatás, annál gyorsabban és annál megelőbbben megy végbe a külső átalakulásnak megfelelő organikus módosulás; minél kevésbé vannak jelen a kedvező tényezők, annál lassabban és annál tökéletlenebb lesz az átalakulás. Ha tehát a tényezők konstans-értékét (C_0, C, C_1, C_2) hasonlítom össze különböző egyéneknél (I, II, III, IV), úgy a sorozatot kapom: $I C_0 < II C < III C_1 < IV C_2$, ahol C_0 a minimum alatt levő, C a minimumon, C_1 a minimum felett és C_2 a legnagyobb értéken levő konstans-mennyiséget képviseli. E sorozat egyúttal négy kategóriát mutat, melynek egymásután következő osztályai az egyéni átalakulás különböző fokozatát mutatják.

E konstans alapján felállítható kategóriák.

Az IC_0 kategóriába tartoznak, kik egyáltalában nem tudják felfogni a külső átalakulás ingereit, a IIC kategóriában, bár minimális mértékben, de érzékeltetik az új ingerhatás, a $IIIC_1$ kategória tagjai nagyobb új ingereket elég gyorsan képesek felfogni és szervezetük lassankint mind jobban és jobban alkalmazkodik, végül a IVC_2 kategóriában a kisfokú külső változást is gyorsan és megfelelő módon érzékelő organizmust találunk. Ebbe a kategóriába tartozik a modern gondolkodás filozófusa, az az egyén, a kinek organizmusa a leggyorsabban és

a legpontosabban érzékeli a külső világ átalakulása következtében létrejövő összes új ingereket és a ki oly körülmények közt van, hogy ezek az új ingerek kifejezett módon fejthetik ki hatásukat.

A modern filozófia első nyilvánítójának, a modern gondolkodás filozófusának organizmusa tehát különbözik a többi individuumok szervezetétől abban, hogy legalkalmasabb a korváltozásnak megfelelő átalakulásokat felfogni és feldolgozni. Ez az organikus különbség azonban nem olyan nagy, mint pl. a ragadozók szaglási központjának és az emberének különbsége, vagy a malájok Corti-féle szerve és a civilizált népeké között, hanem sokkal finomabb, subtilisabb, inkább pszichológiai tényezőktől függő eltérés és épp ezért ez eltérés megszüntetése, vagyis különböző organizmusoknak a modern gondolkodásra való alkalmassá tétele nem is ütközik oly meg nem szüntethető akadályba és nem kíván oly sok időt, mintha az organizmusok közti eltérés oka mélyreható phylogenetikus elváltozástól függne. Kétségen felül áll, hogy a modern filozófus érzékszervei is eltérést mutatnak a rendes általánosságtól s épp ez eltérés fiziológikus jellege teszi alkalmassá e szerveket az új ingerek oly gyors és pontos felvételére, azonban e fiziológikus eltérés nem a meg nem változtatható okok osztályába tartozik, hanem igenis képes ennek elérésére minden olyan szervezet, mely egyébként a filozofálásra alkalmas; feltéve, hogy a szervi átalakuláshoz és módosuláshoz megfelelő idő rendelkezésre áll.

Összegezés. Kitűnik ezek szerint, hogy a modern filozófia hatására kétféle tényezők jönnek tekintetbe: 1. olyanok, melyek minden filozófia hatását befolyásolják, 2. azok, melyek csak a modern filozófiánál jöhetnek tekintetbe. Amazok lehetnek megváltoztatható és meg nem változtatható tényezők (öröklött és szerzett diszpozíciók, fiziológikus eltérések, pathológikus esetek) emezek megváltoztatható tényezők, (a külső inger erőssége, a befogó szervezet módosulása). Azoknak a tényezőknek különböző variációját ábrázoltuk a V_n^{ir} , V_n^{is} , V_m^{it} képletekben, és e képletek alapján felállított kategóriákban. a csak modern filozófiánál számba jöhető tényezőket pedig az *I C₀*, *II C*, *III C₁*, *IV C₂*, kategóriák alapján osztályoztuk. Minthogy a modern filozófia hatásánál mind a kétféle tényező szerepel, úgy a V_n^{ir} , V_n^{is} , V_m^{it} , mint az *I C₀*, *II C*, *III C₁*, *IV C₂* kategóriák és ezeknek kombinációi előfordulnak, vagyis 21 kategóriát állíthatunk fel a szerint, hogy a filozofálásra mindig befolyással levő tényezők milyen viszonyban vannak a csak modern filozófiánál tekintetbe

vehető tényezőkkel. Így találunk kategóriákat, hol különben a filozófiára igen alkalmas lélek (V_n^{ir}) egyáltalában nem képes a modern gondolkodásra (IC_0) vagy éppen ellenkezőleg, egy, különben a filozófiára kevésbé alkalmas, egyén (V_m^{it}) igen könnyen fogja fel a modern eszméket ($IV C_2$) különös külső körülményei és szervi diszpozíciói révén.

A modern filozófiának hatása tehát nem egyéb, mint az általában filozófiának vett eszmék hatása, sokszorozva a csak modern filozófiára ható erők nagyságával, a konstans számértékével (C).

A modern filozófia hatásának képlete. 4. számú képletünkben kiindulva levonhatjuk, hogy ha az általános filozófia hatásának képlete

$$H = \frac{1}{(M_{sz} M_m) (N_{sz} N_m)}$$

akkor a modern filozófiáé

$$H_1 = \frac{C}{(M_{sz} M_m) (N_{sz} N_m)} \quad \dots \quad 6$$

a hol ($M_{sz} M_m$) a megváltoztatatandó és megváltoztatható tényezők számát és minőségét, ($N_{sz} N_m$) a megváltoztatatandó, de meg nem változtatható tényezők számát és minőségét, C pedig a konstans értékét, tehát a csak modern filozófiára kedvezően ható tényezők nagyságát fejezi ki. E konstans értéke azonban annál nagyobb, minél kisebb a modern gondolkodást akadályozó, tehát megváltoztatatandó és megváltoztatható tényezők száma.

$$C = \frac{1}{M_{sz} M_m} \frac{1}{K}$$

vagyis a konstans értéke fordítva aránylik a lelki indiszpozíciókhoz és a kedvezőtlen külső körülményekhez (K), külső ingerekhez.

A konstans (C) értékét behelyettesítve megkapjuk a modern filozófia hatásának legegyszerűbb képletét:

$$H_1 = \frac{1}{(M_{sz} M_m)^2 (N_{sz} N_m) K} \dots 7$$

Következtetések. E képletből tárgyunkra vonatkoztatva, a következőket olvashatjuk ki: A modern filozófia elterjedése lassabb és jobban akadályozott folyamat, mint egy elavult, illetőleg egy konzervatív filozófiáé. Nagyobb számú akadályal kell számolnia s ezeknek az akadályoknak legyőzése, bár nem kivétel, de több időt vesz igénybe, mint egy, eme akadályokat

nélkülöző tan. Ezenkívül különösen tekintetbe jön, a mi a filozófus és tanítvány hatáskörén kívül áll, s a mi egy konzervatív filozófiánál alig jön tekintetbe, az átalakult külső viszonyok új inger hatása, mely nélkül, bármily kedvező organikus diszpozíciók mellett sem fejtheti ki az új tan hatását, miután a keletkezését előidézi és indokoló új ingereket a tanítványnyal, daczára ennek kedvező diszpozícióinak, nem érzékelthetetheti.

Ezek után rátérhetünk, hogy az eddig schematikusan és theoretikusan vázolt folyamatot, in praxi az életben, egy adott esetben vizsgáljuk s minthogy mi jelenleg a pozitívus természettudományi alapokon álló filozófiát vettük példázásra, ennek hatáskifejtését követjük.

A XIX. század a természetes átalakulásnak olyan képét mutatta, melyben az emberiség megélhetésének és boldogulásának feltételei lényegesen megváltoztak. Mely természeti erők szerepeltek ebben az átalakulásban és miben mindenben nyilvánult ez az átalakulás, nehéz és hosszú volna, most itt kifejezni. Röviden csak azt mondhatjuk, hogy általában a megélhetés nehezebbé vált s a létért való küzdelem újabb, élesebb fegyvereket követelt az újabb és elkeseredettebb küzdelemhez. A fogyasztók száma növekedett, ellenben a föld termőképessége, a természet által nyújtott megélhetés e növekedéssel nem állott arányban. A föld nem volt elég gazdag ahhoz, hogy a koldusok is jóllakhattak és a királyok is megelégedhettek volna és ez elégedetlenség szülte a forradalmakat. E mellett az emberi organizmus és lélek is oly alig kimutatható, de hatásában jelentékeny átalakulásokat szenvedett, melyek új vágyakat, új igényeket teremtettek, más jogrendet, más kényelmet, más élvezeteket és más filozófiát követeltek.

És ezek után az új vágyak, új igények után küzdve az új nehéz életfeltételek közt gyengének találja saját erejét, gyengének találja vallásos hitét a küzdő ember és szövetségébe igyekszik vonni a természetet is; szolgálatába akarja fogadni a természeti erőket; a »struggle for life« bonyolult küzdelmében megindul egy másik küzdelem a »struggle for natural forces« a verseny a természeti erők birtokáért s ez a verseny, ez a küzdelem hajtja az emberiséget a természet tanulmányozására, ez kényszeríti, hogy az ott megismerhető nagy törvényeket felismerje, megmagyarázza és felhasználja: és ez a küzdelem teremti meg a pozitívus természettudományi filozófiát; azt a

filozófiát, mely a korszak küzdelmének s e küzdelem jelenleg is tartó folyamatának helyes irányt szabhat s a küzdők lelkének helyes irányelveket biztosíthat.

Első megnyilatkozása e filozófiának természetes helyét annak a filozófusnak lelkében találta, ki a létért való küzdelemnek legjobban kiélezett viszonyait láthatta, tanuja lehetett a korszak által nyújtott életfeltételek nyilvánulásának s annak a küzdelemnek, melylyel az emberiség ezekhez az életfeltételekhez illeszkedni akar, vagy ezeken változtatni igyekszik. Mint-hogy pedig lelke különösen alkalmas volt az új életfeltételek minőségét belátni, a korszak szellemi követelményeit felismerni, s az emberi ténykedés korlátait meghatározni: szemébe tűnt hol és miben nem alkalmazkodik az emberiség küzdelme a korszak életviszonyaihoz, és felismerte tudására és tapasztalataira támaszkodva azokat az eszközöket, módokat is, a melyekkel bizonyos törvények alapján ezt a küzdelmet helyes irányba lehet terelni s mely módon ezeket az életfeltételeket kedvezőbbé is teheti. Rámutatott az ethikai, társadalmi, esztétikai hiányokra s egy új, modern tan hirdetője lett.

Ez a modern filozófia további útjában szembe találta és szembe találja magát azokkal az akadályokkal, melyek először mint filozófiának, másodszor mint modern filozófiának az akadályai. Leghamarabb meghódítja azokat, kiknek lelke disponált a filozófiára és e természettudományi filozófiára is. Azok, kik maguk is sokat foglalkoztak természettudományokkal, vagy a kik különösen reászorultak a természeti erők segítségére, hamar az új tan hiveivé szegődnek. Azonban az új filozófiának sok öröklött diszpozícióval, ösztönnel, megrögzött tévhittel kell küzdenie. A századok óta fennálló anthropomorfizmus szembeszáll Darwin tanaival, az emberi léleknek szükségszerű miszticizmusa nem tud megbarátkozni az új filozófia észszerű ethikájával. Emberöltöknön keresztül megszokott társadalmi nézetek, szokások öröklött diszpozíciói új társadalmi rendnek és felfogásnak lesznek ellenségei. Mit tehet a demokratizmus, ha az emberiség több ezer év óta hozzászokott a különböző kasztszisztemekhez, mi állaná a szociális reformok útját, ha a vagyon egyenlőtlen felosztásának megszokása vagy az államgyámkezésnek megszokott vezető pórása nem öröklődött volna atyáról fiúra?

Ezek mellett fiziologikus akadályok is emelnek gátat e filozófia elé. Vannak, kiknek idegrendszere képtelen — fizioló-

giai okok következtében képtelen — a természettudományi gondolkodás pozitívus logikájára. Ábrándos lelkű vagy beteges fantázia erővel bíró lelkek ezek, a kiknél a szubjektív érzetek és képzetek tultengenek az objektív érzetek és képzetek rovására. Vagy organikus eltérésekben találjuk az akadályokat. A modern festészet és modern zenének, valamint az összes modern művészeteknek java a modern pozitívus természettudományi filozófiának eszthétikája alapján dolgozik. Azonban nem lehet kivánni attól, kinek látási érzékszerve nem eléggé alkalmas, gyakorlott és kellőleg módosult, a kinek látási centruma nem áll kellő sűrű és könnyű asszociációban a többi centrumok által szerzett képzetekkel és az öntudattal, hogy egy Segnantini, Stuck vagy Böcklin festészetét kellő módon élvezze. A wagneri muzsika is érthetetlen és élvezhetetlen, ha az érzékszerv nem kellőleg módosult és hiába magyarázzuk a modern iparművészet előnyeit és szépségeit annak, a kinek szeme megtűr egymás mellett rokkoló asztalkát, renaissance székeket, Biedermeier tükröt, olajnyomatos képeket holdvilággal és suttogó vadászszal, s a ki ezt az egyveleget szalonnának nevezi; vagy a kinek a háta és egyéb testrésze nem fáj, ha szegletes faragással ellátott székhátára támaszkodik és szöges czifrasággal kivert székre ül. Az ilyen embereknek épp oly elmaradott és alacsony lesz izlésük, mint a milyen alacsony és elmaradott lesz gondolkodásuk, ha új, megfelelőbb, korszerűbb gondolkodásnak szükségét nem érzik át, ha lelkük nem kutat mélyebben a természet nagy könyvében, mint a mennyit pipaszó vagy vig czimborák közt lehetséges; ha hitők őseik homályos hangulataival és sejtelmeivel ki van elégítve, ha a társadalmi ferdeségek kiálló szögletei bármennyire is ütik oldalukat, ők nem látják vagy nem érzik az ütés nyomát.

Azonban az új eszme mégis terjed. A természeti átalakulás általános természeti törvény, mely kivételt nem ismer. Előbb vagy utóbb mindenütt eléri a külső körülmények és az emberi szervezetek az átalakulásnak azt a stádiumát, melyben szükségszerűnek ismerik fel és természetszerűnek tartják a modern eszméket. Viszont maga az eszme is szenved módosulatoakat ott, hol a szervezeten átalakító hatást kifejteni nem tud. Egyszerűbb lelki tényezőkkel dolgozó lelkek egyszerűbb alakban nagyobb vonásokban fogadják be a tant, vagy esetleg egyszerre csak egy részét a filozófiának, hogy ez a rész mintegy előkészítse a lelket a továbbiak befogadására.

Minthogy pedig minden ember lelke különbözik a másiktól és ez a különbség mélyreható állandó tényezőktől függ: a filozófia a maga eredeti alakjában, úgy a mint azt a filozófus lelke alakította, egyáltalában nem marad meg, hanem több-kevesebb módosulást szenved. E módosulások következtében, bár megtartja alapeszméit és főirányát, de egyszerűbbé, általánosabbá, népiesebbé válhatik vagy más színezetet, jelleget nyers így keletkeznek a rokon, de bizonyos tekintetben egymástól eltérő filozófiák, melyek egy anya filozófiától származnak, valamilyen ez a genesis azoknak az általánosan elterjedt jelszavaknak, filozófiai közhelyeknek és általánosan használt eszméknek, melyek minden osztály tagjai közt, a legegyszerűbb lelki működésű egyéneknél is elterjedtek. Így terjed az organizmusok és körülmények szükségszerű átalakulásának és a tan szükségszerű módosulásának párhuzamos folyamatai révén a modern filozófia, így a pozitívus természettudományi gondolkodás is. Mindjobban rákényszerülnek az emberek a természet erőinek segítségére, a természet törvényeinek ismeretére és alkalmazására, mindinkább éles lesz az ellentét a kézzelfogható ismert tények természete és a metafizikai spekulációk vagy félreimagyarázott vallásos dogmák tanai között; egyre kevesebb lesz a száma az aggoknak, kiknek lelkéhez egy életen át szerzett diszpozíciók odabilineselik letűnt koruk gondolkodását: és mindjobban hódít a realis világnézet s ennek különböző rendszerei, a spencerizmus, a monizmus és a darwinizmus egyéb számos válfaja.

III. A külső körülmények. Mint a megelőzőkből kitűnik s mint már többször említettük is, a modern filozófia hatását nagy mértékben befolyásolják a külső körülmények. A filozofálás természete és az egyéni diszpozíciók mellett ez a harmadik tényező, melyet a modern gondolkodás haladásánál tekintetbe kell vennünk.

Külső körülmények, mint természeti erők. Eddig láttuk befolyását a modern filozófia terjedésére akkor, midőn a külső körülményeket, mint természeti erőket theoretice tekintettük s mint impulzust nyújtó és organizmusokat átalakító tényezőt tárgyaltuk. Most úgy fogjuk tekintetbe venni, mint e természeti erőknek különböző megnyilatkozási formáit az emberiség köznap életében, vagyis külső körülmények alatt nem a tisztán fizikai-kémiai erőket, mint ilyeneket értjük, hanem a társadalom különböző berendezési formáit, a jogrend és államrend,

valamint a gazdasági világnak és egyháznak, mint az emberi élet külső körülményeinek hatását szemléljük.

Külső körülmények, Ismételjük, egyáltalában nem áll fent különbség mint társadalmi erők. e két ugynevezett »külső körülmények« között.

Csupán a könnyebb magyarázat kedvéért kell ismert fogalmakkal helyettesitenünk alig elképzelhető s jórészt még ismeretlen természetű kémiai-fizikai-fiziológia erőhatásokat, melyek a társadalom különböző jelenségeiben nyilvánulnak. Voltaképpen tehát a modern filozófia hatását a társadalomra vizsgáljuk akkor, midőn a társadalmi erőknek, e külső körülményeknek befolyását vizsgáljuk az egyes ember gondolkodására s egy ember gondolkodásának hatását a társadalomra, vagyis az emberek társaságának gondolatvilágára.

A társadalmi erők A társadalmat az egyes organizmusok összetérszete: a) külső ható működései és a külső természeti erők természeti erők, b) ható működései és a külső természeti erők organizmusok, disz-befolyása alakítja.

pozíciók, c) az intézmények potenciális ereje. E két alkotóerőnek, tudniillik az organizmusok működésének és a külső természeti erőknek eredőjeként találjuk a társadalmi erőket, melyek az élő lények társas együttélését lehetővé teszik, eme együttélés folyamán megnyilatkoznak különböző társadalmi törvények, szokások és intézmények felállításában.

E társadalmi erők hatása tehát függ a társadalmat alkotó egyének működésétől, függ az e társadalomra hatást gyakorló természeti erőktől és függ végül egy harmadik erőttől, melyet szeretnénk az intézmények potenciális ereje elnevezéssel jelölni s a mely erő lényegét és jelentőségét a következőkben tárgyaljuk.

Tekintsünk egy társadalmi erőt, pl. az Igazságszolgáltatást. Ez intézményekben és törvényekben nyilatkozik meg, melyek jellege és hatása függ az őt megalkotó individuumok életműködésétől, úgy azokétól, kik igazságot szolgáltatnak, mint azokétól, a kik felett eme igazságot szolgáltatják. Más oldalról függ a külső természeti erőktől, az országnak vagy földrésznek termékenységtől, éghajlatától, geológiai jellegétől, flórájától és faunájától, melyek mind lényeges hatással vannak a társadalmak alakulására s így e társadalmak intézményeire is.

Azonban e két ható erőn kívül egy harmadiknak is jut szerepe. Kisértsük csak meg ama társadalmi intézménynek megváltoztatását, akkor, midőn a külső körülmények és az egyéni organizmusok is úgy átalakultak, hogy szembetűnő az intézmény

haszontalan, olykor kártékony létezése. Mégis azt látjuk, hogy az intézmény maga ellenáll bizonyos erővel, sőt hirtelen kidöntése alkalmával erők szabadulnak fel, melyek robbanás-szerű pusztítást okoznak maguk körül. Látjuk a forradalmaknál, hogy bár átalakult külső körülmények, átalakult organizmusok szerepelnek, az elavult intézmények gyors, rohamos kitörlése mindig oly pusztulással jár, mely jóval felülhaladja az elrombolt avult intézmények romjainak helyét. Ilyenkor erők, az intézményben felhalmozott potenciális erők válnak aktuálisokká s ezek állanak ellen a támadóknak, ezek robbantanak, midőn maga az intézmény rombadól.

Nem egy ember, nem is egy társadalom munkálkodik egy intézmény felállításán. Ember-ezrek és társadalmak sora fordítja erejét, fekteti erejét egy intézménybe. Igen sokszor korszakok egész munkássága egy intézményben raktároztatik el. Természetes tehát, hogy ez a rengeteg energia, ez az óriási munkaképesség nem semmisül meg; sőt még csak nem is csökken az intézmény életbelépésénél, miután a következő korszakok társadalma újabb erővel segíti elő az intézmény működését; úgy, hogy a mikor egy új korszak meg is vonja az újabb energia-nyújtást, magában az intézményben már oly hatalmas erő halmozódott fel, mely képessé teszi azt nemcsak a fentmaradásra, de az ellenállásra az újító támadása ellen; sőt, mint már említettük a rombolásra is. Ezt az erőt neveztük az intézmények potenciális erejének s ez a harmadik tényező, mely a társadalmi erők hatását megszabja.

Miután a két első erőnek az egyes organizmusok, valamint a külső erőknek hatásával és e hatást befolyásoló körülményekkel a fentebbiekben részletesebben foglalkoztunk s így ugyanazokról a körülményekről lévén szó, ismétlésekbe nincs miért bocsátkoznunk, most csak a harmadik componens erővel, az intézmények potenciális erejével akarunk foglalkozni, hogy hatását a modern gondolkodásra összeegyeztessük a többi tényezőkével.

Az intézmények Az egyes individualis diszpozíciók tárgyalásánál, **potenciális ereje.** mint pszichológiánk egyik legfontosabb alapjelen-ségével találkoztunk az öröklött diszpozíciókkal. Ott láttuk, hogy e diszpozíciókban voltaképen az elődök munkája rejlik potenciális energia alakjában.

A mit az egyén lelkében felleltünk, ugyanazt némi módosulással feltaláljuk az intézmények szellemében is. Az intézmények potenciális ereje az egyén öröklött diszpozícióinak sok-

szorosával hasonlítható össze, miután egyes ősök helyett egész társadalmak és egész korszakok munkásságának letéteményesse. A mit tehát az egyén öröklött diszpozíciói a modern gondolkodás hátrányára kifejthetnek, annak sokszorosát fejt ki az intézmények potenciális ereje. De a míg az öröklött diszpozíciók hajlamosíthatnak és a modern gondolkodás feltételezte átalakulásokra, a potenciális erő mint a megállapodott multnak letéteményese mindig ellene működik a jövőendő átalakulásának, sőt akadályozza magát az intézményt is az átalakulásban.

Ugyanis a természetes átalakulás a külső átalakuló erők befolyása természetszerűleg hat az intézményekre is ép úgy mint az organizmusokra. Azonban az intézmények talán még lassabban alakulnak át, illetőleg módosulnak, mint az organizmusok. Jóval előbb változik meg az egyesek gondolkodásvilága, tehát pszichológiája, csak azután veszi lassan kezdet az intézmények átalakulása is.

Ez az egyenetlenség érdekes fokozatot mutat az egész emberiség átalakulásának folyamatában. A külső természeti erőknek átalakulása már egy bizonyos fokot elért, midőn az individuum azt érzékeli és módosul hozzá és az individualis átalakulásnak is el kell érni egy kvantumot, hogy a társadalmi erők is átalakulni kezdjenek. Ez az egyenetlenség az oka annak, hogy ha a modern gondolkodás már megfelel az átalakult külső erőknek és az átalakult individualis szervezeteknek még mindig szembe találja magát a társadalmi erőkkel, a konzervatívus intézményekkel és ez intézmények potenciális erejével.

A modern filozófia hatása a tényező számbavételével. Látható tehát, hogy az a tényező, melyet társadalmi erők elnevezése alatt, mint a modern gondolkodás harmadik akadályát említettünk: a legerősebb és legtovább tartó akadálnak minősíthető. Hatásában ugyanis egyezik az individualis diszpozíciók, valamint a külső körülmények ható erejét — mint a melyek a társadalmakat alakítják — s ezen kívül még számításba jön az intézmények potenciális ereje, mely nemcsak megnehezíti, de lényegesen késlelteti is a modern filozófia haladását.

A modern filozófia hatásának teljes képlete. Ha tehát az utóbbi erőt P-vel jelöljük, ez utóbbi tényezőt is képletünkbe (7. egyenlet) helyettesítjük s ezzel képletesen kifejezzük a modern filozófiának ható erejét úgy az egyes individuumokra, mint az eme individuumok által alkotott társadalomra. Tehát a modern filozófiának a valóságban megnyilatkozó ható erejét így fejezzük ki:

$$H_1 = \frac{1}{(M_{sz} M_m)^2 (N_{sz} N_m) K. P. \dots 8}$$

Összegezés. Általános Midőn pedig most ezt a képletet is a reális
áttekintés és végső
következtetések. életben való szereplése alkalmával tekintjük

egyszersmind a modern filozófia útját annak egész terjedelmében minden akadályával, minden fordulójával, minden meredekségével együtt láthatjuk, a mint a filozófus lelkéből utra szállva meghódítja egyesek lelkét, hogy aztán a korszakok társadalmát is magáévá tegye s annak új eszméket adjon, új intézményeket teremtsen.

Hosszu és bonyolult ez a pályafutás. Fel kell keresni a gondolkodásnak azokat, kiknek szellemi diszpozíciói és külső körülményei legközelebb állanak a filozófuséhoz, fel kell keresni azokat is, kiknek akár organikus hiányok folytán, akár külső erre kedvezőtlen körülményeik miatt lelkük nem alkalmas a modern filozófiára. És hatni kell e lelkekre többször intenzívan, hosszú időn keresztül. Új asszociációs pályákat kell járhatókká tenni a gyakorlat által, új elemi alkotó tényezőket kell az öntudatba kapcsolni az új ingerek erős és gyakori hatásával. E mellett várnia kell, míg a külső körülmények lassabban vagy gyorsabban kellő mértékben átalakulnak s ez átalakulással az egyéni organizmus is alkalmasabbá tétetik filozófiánkra. Lassankint elhalványodnak az öröklött diszpozíciók ellenható hatásai vagy módosulnak az új viszonyok által teremtett szükségletekhez s ez idő elérkeztével kifejtheti egész hatását a modern eszme is. Addig módosulnia kell, alkalmazkodni a külső viszonyokhoz és egyéni természetekhez. Egyszerűsíteni kell okadatolásait, általánosítani következtetéseit, a szerint, a mint kevesebb elemi alkotórésszel dolgozó lelkekre hat, változtatni kell módszereit és olykor logikáját is, mihelyt oly lelkeket akar meghódítani, melyekben meg nem változtatható tényezők emelnek akadályokat a modern filozófia elé.

Igy évek, emberöltők forgása alatt megérnek a külső viszonyok s az organizmusok világszerte a modern gondolkodásra. Azok, kik a filozófia első hirdetői voltak legtöbbször meg nem értve vagy félreértve szállanak sirba, hogy késő unokáik élvezhessék tanaiknak áldásos hatását. Azonban még, ha el is érkezik az individualis organizmus átalakulása arra az állomásra, melyen az átalakult külső viszonyok módosító új ingereit átérzve szükség szerűnek ismeri el a modern gondolkodást; még ha a modern filozófia több-kevesebb változattal végre a korszak általános filozó-

fiájává is lehetne: utolsó védbástyái gyanánt az eltűnt korszaknak ellenébe állanak a társadalmi törvények, szokások, intézmények s a társadalmi erők közt működő intézmények potentialis ereje. És míg az új, átalakult külső viszonyok révén és átalakult organizmusokból létrejövő társadalom nem tud elegendő erőt, az együttes gondolkodásnak megfelelő nagy erejét harezba vinni eme ellentétes erő ellen; míg a multnak elavult s gyakran a jelennel ellentétes és a jövőre káros szelleme kísértetni jár; míg ellentét áll fenn a filozófia és a való, létező viszonyok, az eszme és a realitás között: mindig lesznek lelkek, kiket ez az ellentét zavarba ejt, disszonanceziába hoz önmagukkal, az étellel és a filozófiával; lesznek mindig skeptikusok és fatalisták, álskeptikusok és álfatalisták s az eszme végleges diadala újabb akadályra talál.

Valóban a modern filozófia haladása igen lassu és igen sok akadálylyal járó folyamat! Attól a percztől, melyben a böles és látnok lelkében az új tan megszületik, hogy az emberiség létért való küzdelmét megkönnyitse, addig a korrig, melyben ezek az eszmék valóban az emberiség vezérlő és irányító eszméivé válnak, évtizedek és emberöltők telnek el. De ez természetes is. Az emberiség gondolkodása úgy alakul, mint az emberiség története; az emberiség története pedig nem egyéb, mint a természet megnyilvánulása, a természet erőinek, a természet törvényeinek minden szerves és szervetlen testre érvényes hatása szerint. És a természet nem ismer rohamos átalakulásokat, a természet átalakulása lassu, de folytonos, alig észrevehető egyes perceiben, de hatalmas egyes állomásaiban: mint a milyen a haladása az időnek, az észrevétlenül, de folyton tovahaladó óramutatónak. Forradalmak nem teremtenek természeti átalakulásokat, mert a természet a maga haladásában nem ismeri az erőszakos ugrásokat; de előkészítik e forradalmak az új talajt, melyen az átalakulás a maga lassu menetében, a maga törvényei szerint végre mehet.

Ne várjuk tehát mi sem forradalmaktól az emberiség gondolkodásának átalakulását, a modern eszmék diadalát. Talán egyes pillanatokban ugys tünhetik fel, mintha valóban új átalakulást teremthetnénk vele, de ez csak a rövid életű és rövidlátó ember csalódása. Nem, mi forradalmakkal új átalakulásokat, új kort, új társadalmat nem teremthetünk, a forradalmaknál felszabaduló ellentétes erők exploziószerűleg törnek elő s csak rombolnak, de nem teremthetnek, csak új talajt szántanak a már egy termést kiadott föld tallója helyett, annak

szüzi mélyéből, hogy ezen a feldult és épp ezért felszántott talajon a természet a maga lassu átalakulásával teremtsen az új társadalmat, az új kort, az új átalakulásokat.

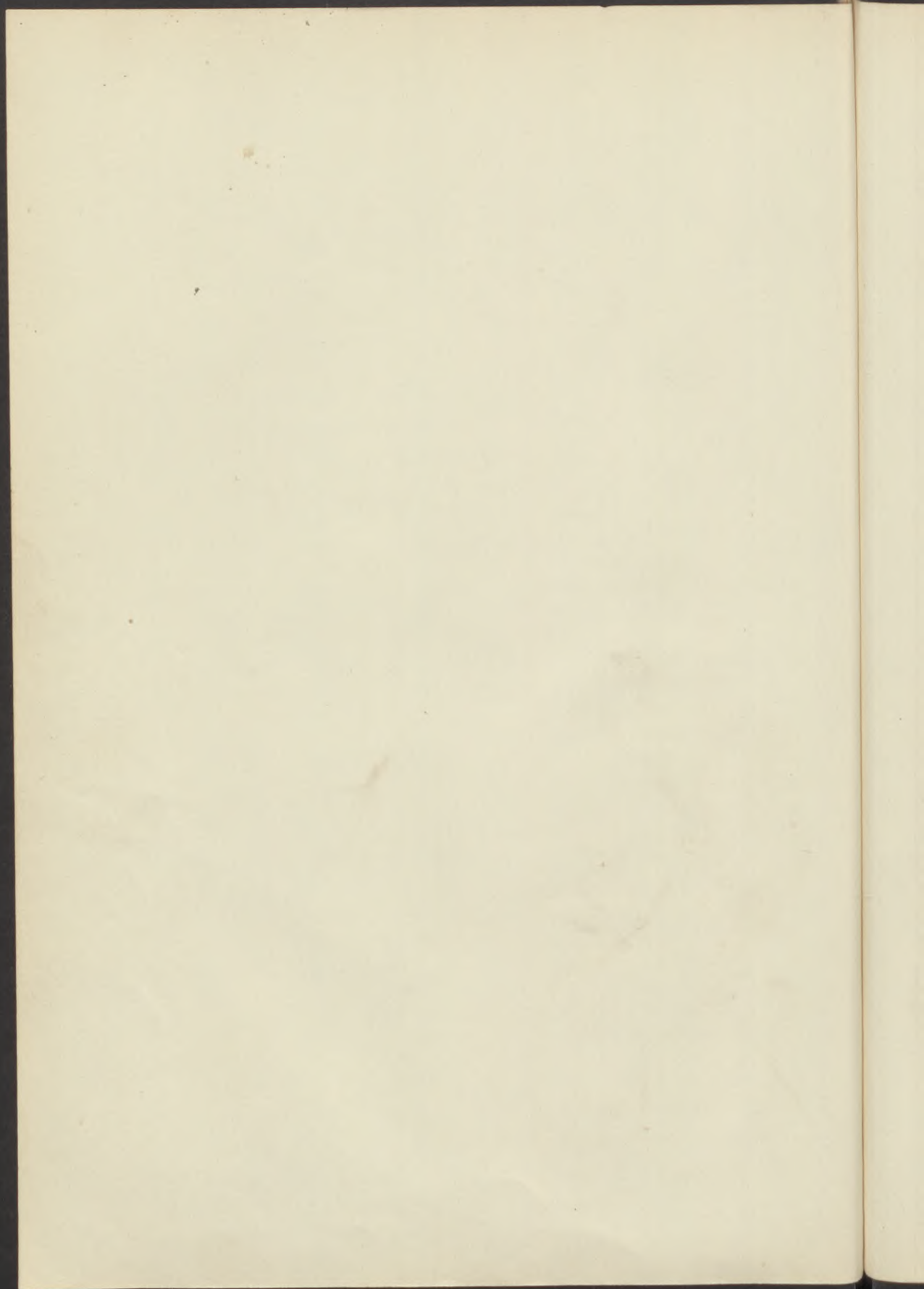
Ezért nem szabad reményünket veszíteni a hosszú és olykor alig látható haladás mellett. Nem szabad csüggednünk vagy elpártolnunk a modern eszmék mellől, ha olykor elérhetetlen távolba is látszik az az eredmény, melyet ezek az eszmék számunkra biztosítanak.

Ezek az eszmék olyanok, mint a világítótorony fénye, mely mélyen, messze bevilágít az éjszakába, a viharos, hullámozó tengerre. Hosszu-hosszu idő telik el, míg az emberiség küzködő hajója az ezer tornyosuló hullám között elérheti a helyet, melyet e sugár egy könnyű lebegéssel kijelöl. Reszket a fény a tájtékozó hullámok tetején; az éj oly sötét s oly messze-messze csillámlik a láng: de a sugárnyalábtól jobbra-balra örvények, zátonyok rejlenek és jaj a hajónak, ha elhagyja a fénysugár irányát!

BUDAPEST
RÉVAI ÉS SALAMON KÖNYVNYOMDÁJA
1904